

TRANSLATION SERIES
THE INSTITUTE OF ASIAN AND AFRICAN STUDIES
THE HEBREW UNIVERSITY OF JERUSALEM

EDITORIAL BOARD
Shimon Shamir, *Coordinator*
Uriel Heyd, *Chairman*
Lea Goldberg Gabriel Baer
Moshe Piamenta Isaac Shamosh

The "Translation Series" is published with the assistance of the Henry Lowenthal Fund.

It is hoped that this series of books reflecting or describing the culture and history of the Jewish people in Israel and of other Middle Eastern peoples, will contribute to better understanding among these peoples.

ABŪ ḤĀMID MUḤAMMAD AL-GHAZĀLĪ
THE DELIVERER FROM ERROR

Translated into Hebrew
with Introduction and Notes
by
HAVA LAZARUS—YAFEH

DVIR PUBLISHING HOUSE

אבו חאמד מחמד אלגזאלי

הפודה מן התעייה והטעות והמוביל אל בעל העוז והמלכות

תרגמה, הקדימה מבוא והעירה הערות

חווה לצרוסייפה

עריכה לשונית
משה מיקם

הוצאת דביר תל-אביב

ספרית התרגומים
המכון ללימודי אסיה ואפריקה
האוניברסיטה העברית בירושלים

مكتبة الترجمة
معهد الدراسات الآسيوية والأفريقية
الجامعة العبرية في أورشليم

מערכת הספרייה

שמעון שמיר (מרכז)
אודיאל חד (יו"ר)

גבריאל בר
יצחק שמוש
לאה גולדברג
משה פיאמנטה

מטרת "ספרית התרגומים" היא לתרום להכרה הודית בין העם היהודי
בישראל ובין יתר עמי המזרח-התיכון עלידי פירסום יצירות מתור-
גמות, המשקפות או המתארות את תולדותיהם ותרבותם של עמים אלה.
סידרה זו יוצאת לאור בתמיכת קרן ע"ש הנרי להנסל.

ابو حامد محمد الغزالي
المنقذ من الضلال
والموصل الى ذي العزة والجلال

תוכן העניינים

7	הקדמה
8	התעתיק
9	מבוא : א. התקופה
11	ב. תולדות חייו של אלגזאלי
14	ג. תורתו, מפעלו וספריו
17	ד. הספר אל-מִנְקֵד' מן אל-צִלָּל
21	ה. התרגום
23	פרק א : פתיחה
27	פרק ב : פתחי הסופיסטיקה והכפירה במדעים
31	פרק ג : מדע הסכולסטיקה — תכליתו ותוצאותיו
33	פרק ד : הפילוסופיה
45	פרק ה : דרך התוראה הסמכותית וסכנותיה
55	פרק ו : דרכי החסידות
61	פרק ז : אמיתות הנבואה והזדקקות כל הבריות אליה
65	פרק ח : הסיבות לשובי להרביץ תורה אחרי אשר חדלתי מכך

15
10
103
11

©

כל הזכויות שמורות לחברת דביר בע"מ, תל אביב, תשכ"ה
נדפס בדפוס גולדברג בע"מ, ירושלים
Copyright by the Dvir Co. Ltd. Tel Aviv, 1965
Printed in Israel

הקדמה

תודתנו נתונה לד"ר משה מיקם על העריכה הלשונית של התרגום. כן מודים אנו למר יוסף בנטואיץ ולהוצאת "יהושע צ'צ'יק" על שהרשו להדפיס כאן שנית קטעים שנתפרסמו ב"ילקוט הדתות". הפסוקים מן הקור"אן המובאים בספר נלקחו מתרגומו של פרופ' י. י. ריבלין בשינויים מועטים, אך ציון הפסוקים הוא לפי ההוצאה המצרית המקובלת. הבאתה של עבודה זו לדפוס נסתייעה במידה רבה בעזרתם של ה"ה משה שרון, סלמאן פלאח וחיים שקד אשר השקיעו מזמנם וממרחם בעבודה השוטפת של "ספרית התרגומים".

המ ע ר כ ת

ירושלים, שבט תשכ"ה

מ ב ו א

א. התקופה

אלגזאלי (1058—1111) חי בתקופה סוערת ועשירת מאורעות בתולדות העולם המוסלמי, אשר הטביעה את חותמה גם על התפתחותו האישית. בתקופה זו היתה עדיין האימפריה המוסלמית חזקה וגדולה ופרחה בה תרבות ערבית בשטחים רבים ושונים, אך תהליכי ההתנוונות וההתפוררות התחילו זה מכבר נותנים בה את סימניהם וחותרים תחת יסודותיה. בקצות האימפריה, במזרח כבמערב, כמו מדינות עצמאיות, אשר פרקו מעליהן את עול השלטון של שושלת בני עבאס ואף הקימו שושלות ח'ליפים עצמאיים. גם בתוך האימפריה עצמה לא היה שלטון מרכזי אחיד. הח'ליפים מבני עבאס איבדו את כוח השלטון האמיתי, אשר עבר לידי מפקדי הצבא ומושלים זרים. במאה הי"א שלטה שושלת ס'לט'אניס ס'לג'וקים בבגדאד ולזכותם יש לזקוף תקופת תחייה חדשה בתולדות האימפריה העבאסית. במיור חד התפרסמו הקלטאן מלכשאה (1072—1092) וזיירו גט'אם אלמלכ, שהיה גם פטרון ואב רוחני לאלגזאלי. גט'אם אלמלכ ניסה לשפר את מצבה של האימפריה המוסלמית מבחינה בטחונית וכלכלית, ושקד גם על פיתוח המדעים, חיי הרוח והפצת התרבות בארץ. כך הקים בתי אולפנה גבוהים, שנקראו על שמו, ואשר תפקידם היה לחזק את האסלאם הקני-האורתודוכסי, במיוחד נגד כוחה ההולך וגובר של השיעה האקסמאעילית על כל סוגיה. האקסמאעיליה היתה פלג קיצוני מהפכני שפרש מן השיעה, היא סיעת עלי הקדומה, אשר נוצרה בשל תמיכתה הבלתי מסויגת בזכות השלטון הבלעדי של צאצאי עלי, בן דוד הנביא וחתנו. האקסמאעיליה פרשה מעל כלל השיעה, כנראה במאה התשיעית, וקשרה עצמה באקסמאעיל בן ג'עפר, מצאצאי עלי, שלא הוכר על-ידי כלל השיעה כאמאם—כמנהיג רוחני לדורה. תחת השפעות ניאופלטוניות וגנוסטיות חזקות פיתחה האקסמאעיליה תורה מיתולוגית איסטרית, אשר ערערה לחלוטין את בסיסה המוסלמי. במרכז עולמה לא עמד עוד מחמד, ואף לא עלי, מנאמני ביתו, כי אם האמאם שאינו עשוי לשגות, מצאצאי אקסמאעיל, אשר הוא מקור כל ידיעת אמת

ה ת ע ת י ק

כל מלה ערבית הנכנסת כטכסט — מנוקדת, לפחות חלקית. תעתיק המלים הערביות הנכנסות עבריות הוא מדויק ככל האפשר ובהתאם למפורט להלן:

ص	—	ז
ض	—	ז
ظ	—	ח
غ	—	ד

והוא התגשמות אללה עלי אדמות ומצווה היא לציית ציות עוזר לכל הוראור תיו והדרכותיו.¹

במאה העשירית התפשטה האקסמאעיליה בצורות שונות על פני האימפריה המוסלמית במזרח ובמערב והצליחה להקים שושלת ח'ליפים עצמאית בצפון אפריקה ובמצרים, הלוא היא שושלת הח'ליפים הפאטמים, שמשלו בשטחים נרחבים של המזרח המוסלמי עד אשר צלאח אדין אלצ'יבי שם קץ להם בשנת 1171. בחסות השלטון הפאטמי, שבירתו היתה קהיר, התפתחו חיי רוח עשירים ופרחה ספרות דתית שיעית אקסמאעילית. תועמלנים (ד'צאה) מיוחדים, שמתפקידם היה לחתור בכל הדרכים תחת קיומה של האימפריה העבאסית, הביאו את דבר האקסמאעיליה לכל מקום. היו מהם שנשלחו מטעם הח'ליפים הפאטמים והיו שפעלו על דעת עצמם או בשם פלגי משנה שונים בתוך האקסמאעיליה. על אלה האחרונים נמנתה קבוצה קטנה, שנודעה בכנוי הגנאי חשישיון, דהיינו מעשני החשיש.²

החשישיון נפרדו מעל האקסמאעילים הפאטמים בשל סכסוך ירושה על כסאו של אלמקטנ'צר, הח'ליף הפאטמי, שמת בשנת 1095. הם תמכו בנואר בנו כירוש ואילו על כס השלטון עלה אחיו מקט'עלי. עד מהרה מצאו מנהיג תקיף שבהנהגתו הפיצו את תורתם במעשי אימים ורצח. הוא חסן בן אלצ'באח. מרכזו היה מבצר אלמות שבצפון פרס. גם חסן היה יליד טוס שב פרס, כאלגזאלי, ובן דורו ממש (מת בשנת 1124), אך תורתו היתה זרה ורחוקה מלבו של אלגזאלי. יתר על כן, היא היתה למורת רוחו ועוררה בו התנגדות קשה. מימי נעוריו נלחם אלגזאלי בהערצת האמאם ובצייתנות העוזרת לכל מוצא פיו. עד מהרה נוספה סיבה אישית עגומה למלחמתו האי דיאולוגית: פטרונו, הוויזיר נט'אם אלמ'לפ, נרצח על ידי שליחי החשישיון בשנת 1092 ועל ידי כך נפגעו קשה גם מעמדו ובטחונו האישי של אלגזאלי. אלגזאלי חי בתקופה היסטורית רבת משמעות אבל בספריו אין זכר למ-

1 על השיעה והאקסמאעיליה עיין י. גולדציהר, הרצאות על האיטלאם, ירושלים, תשי"א, פרק ה'.

2 זמן רב נפוצה הדעה, שמבצעי פעולות הרצח והטרור של החשישיון, שנקראו פנאיין (כלומר, פודי נפשם למען אללה) מכינים עצמם לקראת מעשיהם על ידי עשון חשיש במעין גן עדן עלי אדמות, שהוקם עבורם בראש צוק קרח במבצר אלמית. אגדה זו הועברה לאירופה עלידי הצלבנים ודרכם התגלגלה גם המילה assassin (מלשון חשישיון) לכמה משפות אירופה. אך נראה, שאין כל אמת היסטורית באגדה זו והיא אינה אלא פרי דמיונם של אויבי החשישיון.

אורע החשוב ביותר שבדורו — מסעי הצלב, שהחלו בימיו ובלי ספק שמע על אודותם. אלגזאלי ישב בירושלים שנים ספורות בלבד לפני שנכבשה בשנת 1099 בידי הצלבנים והתבודד שם במסגד כפת הסלע, אך אין כל הד למאורע זה בספריו ואף לא באוטוביוגרפיה שלו. הדבר נראה תמוה ביותר, אך יש לזכור שמסעי הצלב בכללם לא עוררו עניין רב בעולם המוסלמי המ פורר ונתפשו ע"י המוסלמים רק כמלחמה נוספת על זכות השלטון באזור, ועל כן לא זכו לתיאור מפורט אפילו בספרי ההיסטוריוגרפים המוסלמים הדגים בתקופה. לפיכך אין פלא, שלא נמצא זכר להם ולמאורעות היסטוריים חשובים אחרים בספרי אלגזאלי: במרכז יצירתו עומדת השאיפה לתי קון חיי הרוח והדת של בני דורו, ועניינו כולו הוא הורמים הרוחניים-דתיים של האסלאם בתקופתו.³

ב. תולדות חייו של אלגזאלי

אבו חאמד מחמד בן מחמד אלגזאלי נולד בשנת 1058 (450 להג'רה) בטוס שבצפון פרס (כיום מ'שק'ד) או באחד הכפרים הקטנים שבסביבותיה. יש הסבורים, ששמו של כפר זה היה גזאלה ושמשום כך כונה הוא בשם אלגזאלי (ז' בלתי מודגשת), ושאינו ללמוד משם זה דווקא על משלח ידו שלאביו (ז' דגושה — טווה בפלך), כפי שמניחים הביוגרפים הערביים הקדומים. שפת אמו של אלגזאלי היתה פרסית ובה כתב גם ספרים אחדים, אך את ספריו החשובים כתב בערבית צחה, בלשון בהירה וכובשת לב.

אביו של אלגזאלי היה, לפי המסורת, איש פשוט וירא שמים. כל ימיו קיווה שאחד מבניו יזכה להתקרב לאותם חכמי הדת וההלכה, שסביבם התהלך הוא מלא יראת כבוד והוקרה, ושהבן יהיה כאחד מהם. כאשר נפטר, הוריש את מעט כספו למורה צופי-חסידי שבעירו, כדי שילמד תורה את בניו מחמד ואחמד. מחמד הוא אלגזאלי המפורסם, שבו אנו עוסקים. גם אחמד התפרסם אחר כך כדרשן, חכם הלכה ומחבר ספרי מוסר.

אלגזאלי למד תחילה גם הלכה (פ'קה) בעיר מולדתו ואחר כך יצא ללמוד תורה בג'רג'אן הסמוכה. הביוגרפים שלו מספרים, שבאותו זמן קרה לאלגזאלי הצעיר מקרה מוזר, אשר קיבל משמעות סמלית בעיניו והשפיע

3 עיין גם ה. לצרוסייפה, יהדות ויהודים בכתיבי אלגזאלי, תרביץ, ל"ג (תשכ"ד), ע"ע 157—166.

על דרך לימודיו לאחר מכן. באחד הימים, בשונו מ'ג'ר'ג'אן לטוס, התגפלו שודדים על שיירתו וגולו ממנו ומבני חברתו את כל אשר להם. באמתחתו של אלגזאלי היו רשימות ומחברות. אלגזאלי פנה אל ראש כנופיית השודדים, לא נסוג גם כשהלה איים עליו במוות, וביקש ממנו שיחזיר לידיו את רשימוֹתיו. שהרי אין בהן שום טובת הנאה לשודדים. לפי בקשת השודד הסביר אלגזאלי, שיצא מעיר מולדתו לקנות תורה ב'ג'ר'ג'אן ואת כל אשר למד העלה על הכתוב באותן רשימות. השודד השיב בלעג: "הכיצד תטען, של־מדה את הכתוב ברשימותיך ושהנך יודע אותן? הרי בשעה שלקחנו אותן רשימות מידיך התנופה כל תורתך ונשארת חסר דעת!" אלגזאלי ראה בדברים אלה אצבע אלהים ובשובו לטוס ישב שלוש שנים תמימות ללמוד ולשנן את תורתו על־פה, כדי שלא יוכלו לשוב ולגזולה ממנו.

אחרי זאת עבר אלגזאלי לנישאפור, בצפון פרס, ללמוד תורה מפי התי־אולוג הנודע אלג'ניני, שישב זמן רב במפה ובאלמדינה ולכן כונה אמאם אלח'רמין, (כלומר: חכם שתי הערים הקדושות). השפעת אלג'ניני על אלגזאלי, שישב לרגליו ולמד תורה מפיו עד יום מותו של זה (בשנת 1085), היתה גדולה מאד. ספריו הראשונים של אלגזאלי אינם אלא סיכומי תורתו של אלג'ניני. הביוראפים הערביים נחלקים בדעותיהם אם אלג'ניני התגאה בתלמידו המצטיין או קינא בו בסתר ובגלוי, אך אין ספק, שבהדרכתו של מורהו רכש אלגזאלי שליטה רחבה בהלכה, בנוסח האסכולה השאפעית,⁴ ובתיאולוגיה. בנוסח הזרם האש'ערי,⁵ וקנה לו שם כעילוי וכחכם פוסק בעודו צעיר לימים. לאחר מותו של אלג'ניני נקרא אלגזאלי אל הוזיר הסלג'וקי הנודע נט'אם אלמ'לכ ולאחר שהלה נוכח בכוחו הרב במדעי הדת מינהו בשנת 1091 למורה (ולפי אחדים למנהל) בבית המדרש העליון למדעי הדת, הנט'אמיה שבבגדאד. גם כאן הצטיין אלגזאלי ונתקיימו בו כל התקוות שתלה בו פטרונו. מאות תלמידים נהרו מכל קצות האימפריה המוסלמית לשמוע תורה מפיו ושאלות קשות הופנו אליו מגדולי הפוסקים במזרח ובמערב.

אך ארבע שנות הוראתו בבגדאד לא היו, כפי הנראה, שנים טובות

4 האסכולה השאפעית — אחת מארבע אסכולות ההלכה הנפוצות עד היום באסלאם הסוני. על־שם מהמד בן אדריס אלשאפע (מת 820).

5 הזרם האש'ערי — הזרם התיאולוגי המתון באורתודוכסיה המוסלמית. על שם אבו אלחסן עלי אלשאפערי (מת 935).

לאלגזאלי, למרות הצלחתו המזהירה כלפי חוץ. זמן קצר לאחר בואו לבירה נרצח פטרונו, הוזיר נט'אם אלמ'לכ על־ידי שליחי החשישיון ונראה, שהם הפילו מורא ופחד גם על אלגזאלי, שהתפרסם כבר אז כלוחם מושבע בהם ובתורתם. יש חוקרים הסבורים, שכל תולדות חייו של אלגזאלי עומדים בסימן הפחד מפני החשישיון ובפחד זה יש לבקש הסבר לכל מעשיו ומח־דליו בתורתו ודעותיו.⁶ אך בלי ספק יש לשים לב גם לגורמים נוספים, אשר חשיבותם אינה פחותה מזו של החשישיון, בהתפתחות תורתו של אלגזאלי. כך, למשל, גרמה לו הפגישה עם חכמי הדת בבגדאד לאכזבה גדולה ולמש־בר קשה. צביעותם ושאפתנותם, דבקותם במסורת המסורה ובקליפותיה החיצוניות, עוררו בו סלידה והוא פנה עורף להם ולתורותיהם בבקשו אחרי האמת הדתית והאמונה שבלב.

לאחר חיפושים ולבטים רבים (ראה להלן סעיף ד') מצא אלגזאלי את האמת הדתית בספריהם של החסידים והמיסטיקאים הצופים שקדמו לו⁷ ולאחר שהתעמק בתורתם העיונית — החליט לפרוש מעמדתו ומגדולתו כדי להיות חיי פרישות וסגפנות. לא בנקל עלה בידו הדבר, שהרי צעיר היה ועומד בפסגת הצלחתו. היסוסיו נמשכו חודשים רבים ואף הפילוהו למשכב, עד אשר, לפי דבריו, נתן האל בו כוח להוציא את החלטתו לפועל. בחשאי הכין את צאתו מבגדאד ובלא לגלות את כוונתו האמיתית פרש מכהונתו ויצא בשנת 1095 למסע נודויו, שנמשך כתריסר שנים.⁸ תחילה התבודד בצריחי המסגדים המפורסמים שבדמשק ובירושלים והסתיר את זהותו הא־מיתית מפני כל רואיו, אחר כך עלה להשתטח על קברו של אברהם בחברון ואולי ירד גם למצרים, ולבסוף יצא לחג', העלייה לרגל למכה ולמקומות הקדושים שבסביבתה. אין ידיעות מפורשות על מסעותיו לאחר מכן ואין

6 כגון החוקר פריד ז'צר, חוקר ערבי קתולי בן דורנו, שפירסם ספרים ומאמרים אחדים על אלגזאלי.

7 על החסידות והמיסטיקה באסלאם ראה י. גולדציהר, פרקים ד', ה'; ת. לצרוס־יפה, פרקים בתולדות הערבים והאיסלאם, חלק ב', ירושלים, תשכ"ב, פרק ח', וכן עיין להלן במבוא, סעיף ד'.

8 יש חוקרים הסבורים שפרישתו ומסעותיו דבר אין להם עם חיפושו אחרי האמת הדתית כפי שהוא מתארם באוטוביוגרפיה שלו. סיבתם נעוצה, לדבריהם, בתופעות חיצוניות בלבד, כאיומי החשישיון או התערבותו בסכסוכי החצר או קשריו עם יוסף בן תאשפין, אבי שושלת המ'ראטון במגרב וכיו"ב.

בנוגע אליהם הסכמה בין הביוגראפים. כנראה, חזר לזמן-מה לבגדאד ולטוס, אך לא ישב בהן שנים רבות. בשנות נדודיו פיתח את תורתו וכתב את ספריו החשובים, שהמפורסם שבהם הוא "החייאת מדעי הדת" (אחיא עלום אלֶיין). שהוא מעין אנציקלופדיה דתית מקיפה, הממזגת בתוכה את היסודות הדוג־מטיים והפולחניים של האורתודוכסיה עם היסודות החווייתיים-רגשיים של אמנות הצופים.

רק בשנת 1106 חזר אלגזאלי לנישאפור כדי להורות בנט'אמיה, בה למד תורה מפי אלֶיניני, וזאת על פי בקשת בנו של נט'אם אלמלפ, שנרצח גם הוא כעבור זמן קצר. גם השיבה לחיי חברה והוראה היתה קשה על אלגזאלי ולא רצה בה, אך הוא ראה בכך גזרה, שנגזרה עליו, וייעוד, שאין להמלט ממנו. הוא הרגיש, שהאל שלחו לחזק ולהחיות את אמונתם של בני דורו שהלכה ורפתה, וראה עצמו כרופא רחמן המבקש לרפא את חוליו הנבוכים ממחלותיהם הנסתרות מעיניהם. כעבור שנה עבר מנישאפור, בה כתב, כפי הנראה, את האוטוביוגרפיה שלו, לטוס עיר מולדתו ובה ישב עד יום מותו. בטוס הרביץ תורה לתלמידים הן בבית מדרש להלכה, לפי המסורת המסו־רה, והן במגזר צופי, לפי התורה החסידית-מיסטיית, ושם נפטר בשנת 1111 (שנת 505 להג'רה) ונקבר בטאבראן שלידה. כתר אגדות נקשר לראשו עוד בימיו וההעריצה שהעריצוהו המוסלמים גברה מדור לדור. ההתנגדות לספריו ולתורתו, שחזקה במיוחד בספרד, בה שרפו חכמי ההלכה את ספריו בפומבי, נמוגה עד מהרה ואלגזאלי זכה בכינויי כבוד, כ"מופת האסלאם", "מחדש הדת" או "מחיה האמונה", המעידים על רוב השפעתו. חותמו טבוע על התפתחות האסלאם אחריו ורישומו ניכר בכל שטחיו, החל באורתו־דוכסיה ובתנועת המיסטיקה (התצוף) של ימי הביניים וכלה בתנועות החד־שניות שבזמן החדש.

ג. תורתו, מפעלו וספריו

אלגזאלי כתב ספרים הרבה ומספרם עלה, כפי הנראה, על מאה, אך לא כולם נשתמרו ורבים מאלה שנתגלו לא הודפסו עדיין. קשה לסכם את

9 אחים מהם תורגמו לעברית בימי הביניים, כגון הספר "מאוני זדקי", שתרגמו ר' אברהם בר חסדאי מברצלונה, במאה הי"ג, ושהוצא לאור על־ידי יעקב גאלדענ־ההאל בשנת 1839.

תורתו, אם כי היו חוקרים שניסו לעשות זאת, ¹⁰ משום שאין לראותה כמע־שה מקשה אחת. הוא שינה את דעותיו ותיקן מפעם לפעם, גם לאחר שהצי־טרף לחבורות הצופים. כן שמר על נוסח כתיבה מסורתית וזהיר יותר בשעה שפנה לקהל הרחב, בעוד שהותיר לעצמו להרחיק לכת בספרים, שנועדו מלכתחילה לקבוצות מצומצמות של נבחרים בלבד. מבלי לפרט את עמדתו תיו בשאלות התיאולוגיה וההלכה ובעיקר בשאלות החוויה הדתית והמוסר הדתי, שרק מעט מזעיר מהן מתגלה בספר הקטן שלפנינו, אפשר אולי לסכם את דעותיו באופן כללי כך :

יש להכיר בכוחם הגדול של המדעים הפילוסופיים (מדעי המתמטיקה, הטבע, ההיגיון וכיו"ב) ולתת להם אפשרות של התפתחות חופשית בחוגי המשכילים. אך את האמיתות הדתיות יש להוציא מתחום הדיון הפילוסופי ולהחזירן לתחום ההתגלות הנבואית והחוויה הרגשית. הנה כי כן הקדים אלגזאלי את מסקנות הפילוסופיה המודרנית של הדת כשתבע, לפני קרוב לתשע מאות שנה, לעסוק בתופעות הדת כבמדע בפני עצמו. מדע זה מקיף את המסורת המסורה ואת הדיון השכלי הן באורח החיים הדתי־המוסרי והן בחוויה הדתית־רגשית, הבנויה על יחסי הגומלין שבין הגוף לנפש. האמונה צריכה להיות בנויה גם על מסורת העבר וגם על ראיות השכל, ועל האדם לקנותה לעצמו בדרך של חוויה רגשית אישית עמוקה. זו הדרך הקשה של הסתגפות ופרישות מהבלי העולם הזה, של מלחמה מתמדת ביצרי הנפש וכיבושם, של טיהור הלב מכל דבר זולת האל תוך שאיפה עזה לדעתו ולאור־הבו; אך זו גם הדרך של קבלת המסורת המסורה ושל קיום המצוות כהלכתן, כי הן המסייעות לאדם לטהר את לבבו ולדכא את יצריו ועל־ידי כך להת־קרב אל אלוהיו. אלגזאלי פסל כל קיצוניות, וגם ההסתגפות הקיצונית, בה נקטו צופים רבים, לא היתה טובה בעיניו מהשקיעה המופרות בפלפול הלכי, תיאולוגי או פילוסופי. הוא ביקש לשעבד את האדם ואת כל עולמו, הפיסי והרוחני כאחד, לרעיון האחד : לטהר עצמו לקראת ידיעת האל ואהבתו.

אלגזאלי, בדרשו חוויה דתית מכל מאמין, הזרים דם חדש באסלאם האורתודוכסי. הוא נטע תקווה בלב כל מוסלם, כי אם יפון כראוי לחסד ¹⁰ כגון

1. J. Obermann, *Der philosophische und religiöse Subjektivismus Ghazzālīs*, Wien, 1921.
2. A. J. Wensinck, *La pensée de Ghazzālī*, Paris, 1940.
3. W. M. Watt, *Muslim Intellectual; A Study of al-Ghazali*, Edinburgh, 1963.

האל, עשוי הוא לזכות בהתגלות של טפח מנפלאות עולמות עליונים, ותבע ממנו להיאבק על אמונתו ולטהר את לבבו ולא להסתפק בקיום מצוות חי-צוני, מצוות אנשים מלומדה. אך במפעלו גם מנע את תנועת התצוף מלהי-תפס להזנחת מסורת האסלאם ולזלזל בו, במצוותיו ובעיקרי אמונתו. בלי ספק מיעט עד למאוד את מספרם של הקיצוניים שבצופים, שהגיעו עד לטשטוש גבולין שבין טוב לרע, בין דת אחת לרעותה ובין אדם לאלוהיו. ייחודו של אלגזאלי אינו במקוריותו. אלגזאלי עצמו מזכיר כמה מן הספ-רים, שקרא והתרשם מהם. ידועים לנו מקורות רבים נוספים, אשר מתוכם שאב את רעיונותיו ולעתים אף את פרטי עיבודם, ובוודאי עתידיים להת-גלות עוד מקורות לכתביו הן בספרות הפילוסופית והתיאולוגית הערבית והן בספרות הצופית.¹¹ אבל הוא גם איננו חסר מקוריות, והקורא בן זמננו מופתע מכמה רעיונות ומדרך הבעתם, אשר דומה שהקדים אלגזאלי בהם הוגים כדקארט, קאנט, פסקל, ברגסון, הוסרל ואחרים. כוחו הגדול הוא בבנין הרעיוני השלם שבנה ובדרך הגשתו לקורא. לבנות בנין רוחני כזה אף אם יש בו סתירות וניגודים, יכול רק גאון, שבתחושה דתית עדינה מג-לה מהו הראוי לפיתוח ולעיבוד ובחוש של פדגוג אמן מציין לו את מקומו במערכת הבנין המסובכת.

ועוד: נדמה לי, שגדולתו של אלגזאלי היא גם בכך, שהקורא את דבריו אינו צריך להיות מוסלם דווקא. גם יהודי, גם נוצרי, גם כל בן דת אחרת ואפילו אדם חסר אמונה דתית רשמית, אשר יש בו שאיפת אמת להתעלות האדם, יבין את משמעות דברי אלגזאלי ויוכל לתרגמם ללא קושי לשפת דתו הוא. כך גם כל דור ודור, אף כעבור מאות שנים מאז חי אלגזאלי, כדו-רגו אנו, יכול למצוא בו מורה דרך לשלמותו הנפשית של האדם ולאושרו האמיתי. האין זו אחת ההגדרות של יצירה קלאסית — יצירה, שהיא בעלת ערכים בעיני עמים רבים ודורות רבים ונדמה, שלא תאבד את ערכיה לעולם? ! אך אף על פי שאלגזאלי מובן לבני עמים רבים, דורות ודתות שונים ביותר זה מזה, הרי הוא עצמו רחוק מכל נסיון לטשטש את גבולותיהן של הדתות ולערבב את תחומיהן. מפי אלגזאלי אנו חוזרים ולומדים, שדתיות-אמת אחת היא בכל מקום, אך לא תצמח אלא במקום שיש בו

¹¹ יחד עם זאת אין להפריז בדיון על התפתחויות דתיות בהערכת המקורות, ההשפעות וכיו"ב. מקבילות לדברי אלגזאלי אפשר למצוא בספרות עמים שונים והן כנראה פרי כל מחשבה אנושית-דתית מעמיקה.

שמירה נאמנה על מסורת אבות — לא מתוך שגרה או הליכה עיוורת בעק-בות הדורות שקדמו, אלא מתוך עירנות ומחשבה עצמית.

ד. הספר אל־מֶגְד' מן אל־ל אל

כאמור, הספר הקטן שלפנינו הוא רק אחד מן הספרים הרבים, שכתב אלגזאלי, ואין למצוא בו את תורתו על כל פרטיה ועמקותה. אף-על-פי-כן, ספר זה הוא אחד מן הספרים המעניינים, שנכתבו בשפה הערבית בימי הביניים בכלל. מספר האוטוביוגרפיות המצויות בספרות זו קטן ביותר, תר, אולי משום שדמותו של הפרט והתפתחותו האישית לא תפסו מקום חשוב במחשבת בני הדורות הללו במזרח. בעיניהם לא היו בני האדם אלא טיפוסים שונים, ההולכים בדרכים שונות, ורק כטיפוסים ראו בהם עניין. על כן חסרים בדרך כלל קווים אישיים בתיאוריהם של ספרי הביוגרפיות עבי הכרכים, הנפוצים מאוד בספרות הערבית. הביוגרפיות הניתנות בהם למאות ולאלפים דומות דמיון מפליא זו לזו ואותם נוסחי ההערכה חוזרים בהן שום ושוב. מבחינה זו ספרו הקטן של אלגזאלי הוא יוצא דופן ומהווה הישג ספרותי נדיר בספרות הערבית, ואין זה מקרה, שתורגם פעמים אח-דות לשפות אירופיות שונות. לא פעם השווה לוידיים הידועים של אוגוסט-טינוס,¹² ואכן הדמיון בין שני האנשים, תולדותיהם, חוויותיהם וספריהם הוא גדול מאוד, למרות המרחק המפריד ביניהם בזמן, במקום ובהשקפת העולם.

אולם הדמיון לספרות המערבית מטעה במקצת ואין להפליג בהשוואה זו. אחר עיון מעמיק בספרו של אלגזאלי ניווכח, שבאוטוביוגרפיה שלו יש הרבה מן השגרתו, ושחלקה הגדול הוא ניתוח אינטלקטואלי קר של הורמים הרוחניים ששלטו באסלאם בתקופתו. חסרים בה יסודות ביוגרפיים מוב-הקים, כגון תיאור בית אביו, משפחתו, לימודיו, ופרטים, כגון שמות האנשים שנפגש עמהם, למד מפיהם תורה והושפע מהם בדרכו ובדעותיו. אך הספר אינו חסר רק את תיאור הסביבה החברתית, אשר בה גדל וחי אלגזאלי. למעשה אין בו גם תיאור רב צדדי או מעמיק שלו עצמו, של אישיותו, מא-וייו ותכונותיו. הספר כולו סובב סביב ציר אחד בלבד בחיי אלגזאלי,

¹² H. Frick, *Ghazālīs Selbstbiographie; Ein Vergleich mit Augusti- nus Konfessionen*, Leipzig, 1919.

שהוא אמנם הציר המרכזי ונקודת המוקד בתולדותיו: החיפוש אחרי האמת הדתית. תכליתו של הספר היא להורות את הדרך לזולתו על סמך נסיונו שלו, ולסייע לקורא למצוא את האמת. אלגזאלי ראה עצמו כנראה, מעין "מורה נבוכים" לבני דורו.¹³ על כן האוטוביוגרפיה הזו, יותר משהיא תיאור תולדותיו של הכותב, היא תיאור התפתחותו הרוחנית והגנה על דעותיו והשקפותיו.

הספר מתחלק לשלושה פרקים, אשר רק ארבעה מהם אוטוביוגרפיים במובן המקובל של המלה. וגם בהם יש לדעת רבים, הרבה מן הסכימטיות. שהיתה נפוצה בספרות הערבית שקדמה לאלגזאלי. אך הפרקים הללו (א', ב', ו', ח'), הם הנותנים את הצביון האישי המיוחד לספר ומספרים על תולדותיו של אלגזאלי עצמו, אם כי מנקודת ראות אינטלקטואלית-דתית. בפרק הראשון מספר אלגזאלי כיצד התעורר בו הפקפוק הראשון בערכה של אמונה מסורה במסורת אבות, כנראה לאחר הכרת זרמים שונים באסלאם ופגישה ראשונה עם בני דתות זרות. הוא החליט לחקור הכל מחדש ולחפש ודאות מוחלטת באמונתו. כדי למלא את רצונו זה היה עליו להקדים ולחקור במ"הות הכרתו ומקורותיה. והנה נתברר לו (פרק ב'), שאין לסמוך בבטחון אף על מקור אחד ממקורות הכרתו — החל בחושים וכלה בשיפוט השכלי. מסקנה זו הביאה את אלגזאלי, כדקארט אחריו, לפקפק בכל ועל-ידי כך לחסר אונים אינטלקטואלי מחלט. הוא נפל למשכב, אך לדבריו שב ונרפא בחסדי האל. אמונתו בהנחות ראשונות הכרחיות לבנין כל מחשבה אנושית (מעין ההנחות האפריוריות של קאנט) חזרה אליו בשל "אור בו האיר אללה את לבבו" והוא יצא מחדש למסע חיפושיו ומחקריו.

אחר כך עובר אלגזאלי לשלושה פרקים תיאוריים-פולמוסיים, שאין בהם אלא הערות ביוגרפיות מעטות. הוא מנתח שלוש מן הדרכים השונות הידועות בתקופתו כמובילות לאמת דתית עליונה ומתזכח עם ההולכים בהן, לעיתים בלשון רכה וותרנית ולעיתים בשצף קצף ובחומרה רבה, הכל לפי הדרך, סכנותיה ומעלותיה. ראשונה (פרק ג') עומדת לדיון התיאולוגיה הסכולסטית (פלאם), שאלגזאלי עצמו נמנה על המפורסמים שבמוריה. בס"פר זה מודה הוא, שאין בה בתיאולוגיה בנוסחה האורתודוקסית המקובל משום תרופה אמיתית לספקות שבלב, במיוחד אם העמיקו ספקות אלה לכרסם כבלבבו הוא.

13 ראה ש.ד.ג. (ש. ד. גויטיין) "מורה נבוכים המסלמי, האוטוביוגרפיה של גדול התיאולוגים המוסלמיים", מוסף לדבר, ז, וייד באב, תרפ"ז.

בפרק ד', הארוך בשלושת הפרקים הללו, דן אלגזאלי בפילוסופים לכי-תותיהם ולמקצועותיהם ומסכם את אשר כתב עליהם בספריו הקודמים הידועים "מגמות הפילוסופים" (מקאצד אלפלאספה) ובייחוד "מפלת הפילוסופים" (תהאפת אלפלאספה), שתורגמו בימי הביניים גם לעברית וזכו לתפוצה רבה. הוא מראה, שמדעים רבים הנמנים על הפילוסופיה, כמתי-מטיקה, מדעי הטבע וההיגיון אין להם כל קשר לבעיות הדת. אדרבה, מר-עילים הם לבריות ורק "חסיד שוטה" יבקש להגן על אמונתו הדתית על-ידי הכחשתם ודחייתם. אם יש במדעים הללו משום סכנה ונוק, הרי מקורם רק בכך, שהמתפעל מהישגיהם המופלאים של הפילוסופים במדעים אלה יהיה נוטה להתאמין, שגם במיטאפיסיקה הגיעו הללו לאותה מידת ודאות ודיוק כבמדעים האחרים ועל כן יימשך אחרי כפירתם. כפירה זו של הפילוסופים התיאטיים (הכוונה בעיקר לאריסטו ולבית מדרשו) מתבטאת בדחיית שלושה עיקרי אמונה שבאסלאם: האמונה בתחיית הגוף, בהשגחה פרטית ובקדמות העולם. נדמה, שבפרק זה, על אף גישתו הפסקנית השלילית לפילוסופים התיאטיים, אפשר עדיין לחוש בנטייתו הסמויה של אלגזאלי לפילוסופיה, אשר לה נתפס בוודאי בראשית ימיו, רק משהכיר בסכנותיה לאמונה דתית חיה יצא ללחום בה כשהוא משתמש בכליה שלה.

פרק ה' מוקדש לדרך השלישית, שהיתה מקובלת ביותר בימי אלגזאלי — דרך ההוראה הסמכותית, כפי שהתבטאה בחוגי השיעה האסמאעילית ובחוגי החשישיון, שהזכרנו לעיל. כאן נוקט אלגזאלי לשון חמורה ונוקשה ואינו מוכן לשום פשרה. מורה הדרך היחיד אשר למוסלם הוא מחמד. אין מקום בעולם לאמאם שאינו עשוי לטעות, כשם שאין להסתפק בהליכה העיוורת (תקליד) אחרי הוראותיו (תעלים) ויש, בהכרח, להשתמש בכוח השיפוט השכלי החופשי של האדם גם בעניני דת ואמונה. גם פרק זה אינו אלא סיכום של חמישה ספרים קדומים יותר, שאלגזאלי כתב נגד התעלימיה. מהם אבדו, כפי הנראה, שלושה ונותרו בידינו רק שניים ובתוכם ספר שנכתב לפי בקשתו המפורשת של החליף העבאסי אלמקטט'הר (1094—1118) והוקדש לו.

פרק ו', הדין בדרכי התצוף, הוא שיאו הספרותי והביוגרפי של הספר כולו וכל הקודם אינו אלא כפרוזודור המוליך לטרקלין זה. כאן משתלב היסוד הביוגרפי האישי עם היסוד האינטלקטואלי של הספר ונוצרת מוטי-גה נאה, כפי שלא עלתה בידי אלגזאלי בפרקים האחרים. קשה לקורא לקבל את ניתוח הזרמים הרעיוניים של התקופה כתיאור ביוגרפי של אלגזאלי,

אפילו יתכן, שכך היה הדבר: הוא למד בשיטתיות כל זרם וכל תנועה (ואף גונה על יסודיותו ושיטתיותו) ומשלא מצא את התשובה באחד מהם — פרש ממנו ועבר למשנתו. רק בפרק על התצוף משתכנע הקורא, שאכן לפניו ביוגראפיה של אדם גדול, ותוך ענין רב עוקב הוא אחרי התפתחותו וגורלו האישיים של המחבר, שהביאוהו למצוא את האמת בחוגי חסידיים ומיסטיקאים.

תנועת המיסטיקה המוסלמית אשר תרמה לעולם ספרות נעלה, ראשיתה בתנועה צנועה של חסידים סגפנים ויראי שמים (זהאד), אך עד מהרה התפתחה לתנועה אדירה, שקלטה השפעות זרות ממזרח וממערב ופיתחה תורות מיסטיות מרחיקות לכת. והנה נפערה תהום בינה לבין האורתודוקסיה הרשמית, ששלטה באסלאם ביד רמה. חכמי הדת, שומרי המסורת המסורה, שהיו שקועים בפלפול הלכי ותיאולוגי והקפידו על שלמות האסלאם וצורתו החיצונית, לא יכלו להבין את הצופים, אשר ראו רק את היחיד ודרו כו לאלוהיו ואשר כל מעיינם בחוויה הדתית האישית. הם לא יכלו לסלוח לקריאות האקסטאזה האפיקורסיות, שהוציאו מפיהם הקיצוניים שבצופים כדברי אלוהים חיים, ולזלזול הגלוי, שזלזלו בקיום המצוות ולטשטשו הגבולין המסוכן שבתורתם בין דת לדת, בין טוב לרע ובין אדם לאלוהיו.¹⁴ לאלגזאלי ניתן הכוח לגשר על פני תהום פעורה זו ולהצליח במקום, אשר בו נכשלו אחרים לפניו, ואולי בכך גדולתו וייחודו. מחוגי התיאולוגים וחקמי הדת פרש כדי להצטרף לצופים ולחיי סגפנותם. אליהם הביא את יסודות האמונה הרשמיים ואת הדרישה לקיים מצוות כהלכתן ומהם למד להאמין מין אמונה ודאית ולחוש בחוויה הדתית האמיתית. אמונה זאת וחוויה דתית זאת ביקש עתה להנחיל לכלל המוסלמים ובהן רצה להחיות את האסלאם, ולהוציאו מתרדמת שגרתו. אין הוא מספר פרטים רבים על דרכו במיסטיקה והוא מסתפק ברמיזות בלבד לתורתו האיטוטורית החדשה, אשר בה מצא את אושרו ואת התשובה הוודאית לכל שאלות יסודיותיו. כך, למשל, למד, לפי דבריו, מן התצוף את הראיה החותכת לאמיתות הנבואה כשלב עליון בתפתחות האדם ולאמיתות שליחותו של מחמד, שליח אללה (פרק ז').¹⁵ לא

14 ספרות על נושא זה ראה לעיל בהערה 7. עיין גם ח. לצרוסיפה, "המיסטיקה המוסלמית וחסה למצוות", מולד, י"ט (תשכ"א), ע"ע 485—488.

15 פרק זה ראוי להשוות לתורת הנבואה של הרמב"ם כפי שהסבירה במו"נ. נקודות המגע בין אלגזאלי לספרות הערבית-יהודית בימי הביניים הן רבות מאוד, אך השפעה ישירה היתה לו, כנראה, רק על ריה"ל. ראה ד. צ. בנעט, "מקור משותף

ברצון עזב אלגזאלי את חיי פרישותו כדי לשוב ולהרביץ תורה (פרק ח'), ולו גם תורה שונה לחלוטין מתורתו בעבר: "ואולם ידעתי גם ידעתי, כי אפילו אני שב להרביץ תורה — אין בכך משום שיבה, כי אין השיבה אלא חזרה אל שהיה לפני. לפני הייתי מרביץ תורה, הנותנת לבעליה גדולה וחיי שעה ואליה הייתי מכוון את הבריות בדיבור ובמעשה ותהי זאת מגמתי ותכליתי. אבל עכשיו מכוון אני את הבריות אל דעת, אשר בזכותה פורש אדם מן הגדולה ומכיר באפסותה..." (ראה להלן, עמ' 70). הכרת רפיון האמונה של בני דורו ומנהיגיהם הדתיים, ותשומת לבו ל"מחלות לבותיהם" הלא מודעות, יחד עם דרישה תקיפה מצד הרשות, כפו עליו צעד זה. את ייעודו ראה אלגזאלי מעתה ועד יום מותו בהפצת תורתו הישנה-חדשה בין המוסלמים כדי לרפא את חלייהם ולהחיות את אמונתם ואת רוח האסלאם. אין ספק שהצליח לא מעט בייעודו זה.

ה. התרגום

הספר שלפנינו כתוב בלשון ערבית בהירה ונועד להיות קריא ומובן לכל נפש. רק במקומות מעטים, כגון במבוא ובפרק על התצוף, נוקט אלגזאלי בלשון המליצית ובפרוזה החרוזה, שהיו נפוצות מאוד בימי הביניים. במקור מות רבים מסביר הוא את עמדתו בלשון פשוטה, בלזוית משלים ודימויים, אך גם במשחקי לשון נאים, שיקשה לתרגם לעברית. לפיכך ספק הוא אם הקורא העברי יוכל לחוש בעושר הלשוני וברב-גוניות הסגנונית של אל-גזאלי. יתר על כן, תרגומי זה איננו מדויק לכל דבר (גם משום שאין עדיין הוצאה מדעית מדויקת של הספר, אף על פי שמצויות מהדורות רבות בערבית¹⁶) ולא פעם מתרחק הוא מן המקור כדי להביע את הרעיון בלשון עברית רהוטה. כן יש דברים בספרות הימים ההם המשתמעים להרבה פנים, ואולי לא מעטים הם גם המקרים, שבהם לא ירדתי לסוף דעתו של המחבר ועם הקוראים — הסליחה.

בהערות, כבמבוא, נקטתי לשון קיצור והרצפה להרחיב את היריעה ילך אצל הספרות המקצועית וילמד ממנה את תולדות התקופה והזרמים הרונים ששלטו בה. מעט מזעיר מספרות זו הבאתי בהערות בשולי המבוא.

לר' בחיי בר יוסף ואלגזאלי¹⁷ ספר מאגנס, ירושלים, תרמ"ץ, ע"ע 23—30; ד. צ. בנעט, "ר' יהודה הלוי ואלגזאלי", כנסת, ד' (תש"ב), ע"ע 311—329.
16 בדרך כלל השתמשתי במהדורה החמישית של הספר בעריכת ג'מיל צליבא ופאמל עיזאד, דמשק, 1956. בה מובאים גם חילופי גרסאות מכתבי-יד שונים.

פ ר ק א

פ ת י ח ה

ב ש ם א ל ל ה ה ר ח מ ן ו ה ר ח ו ם
השבח לאללה, אשר שם תהילתו בראש כל כתוב, והתפילה על מחמד הנב־
חר, אשר לו הנבואה והשליחות, ועל משפחתו ומקורביו המוליכים בדרך
הישרה להרחיק מן התעויות.

ועתה, הנה שאלתני, הוי אחי לאמונה, כי אגלה לך את תכלית המדעים
וסודותיהם ואת סכנת האסכולות ומעמקיהן, וכי אספר לך עד מה התעניתי
עד אשר הוצאתי את האמת מתוך מבוכת הכיתות, עם היות השיטות והד־
רכים כה נבדלות, וכיצד העיוותי להתעלות מעל שפל הקבלה המסורה
(תְּקִלִיד)¹ אל פסגת הראייה העצמאית; מה למדתי בתחילה ממדע הסכול־
סטיקה (פלאם), ומה שנאתי לאחר מכן בדבריהם של בעלי הסמכות (אֶהֱל
אלתְּעִלִים), המבקשים להשיג את האמת רק בדרך של קבלה מסורה מפי
האָמאם, ומה דחיתי מדרכי הפילוסופיה, עד אשר רווייתי נחת, לבסוף, מדר־
כי המסתורין (תְּצוֹף)², וכי אמסור לך את גרעין האמת, אשר נתגלה לי
תוך חיפושי בדברי הבריות, כיצד עזבתי את ההוראה בבגדאד, על אף ריי־
בוי תלמידי, וכיצד חזרתי אליה כעבור זמן בנישאפור. ולאחר שעמדתי על
יושר כוונתך, הנני ממהר להיענות לבקשתך והנני אומר עתה את דברי,
בבקשת עזרה מאללה ובבטחון בו, ובתקווה כי יצליח דרכי ויפלטני מכל
צרה.

1 בפְּקִלִיד — קבלה עיוורת של המסורת — מתכוון אלגואלי בדרך כלל לקבלת
המסורת הדתית מידי הורים, מורים וכיו"ב בדרך שגרתית, ללא בדיקה ועיון
בתוכנה. אך יש שהוא משתמש במונח זה גם בתחומים שמחוץ למסורת הדתית,
כגון להלן בפרק על הפילוסופיה.

2 פלאם הוא המונח המקובל לתיאולוגיה הסכולסטית באסלאם ואילו במונח פְּקִלִים
הכוונה להוראה הסמכותית הנהוגה בשיעה ובאֶקְמַאעִילִיה מפי האָמאס. מצאצאי
עלי, שהוא מנהיג הדור, שאינו עשוי לשנות. הפְּצוֹף הוא כינוי הן לחסידות והן
למיסטיקה המוסלמית ומכאן צופי — חסיד, ביטוי שנרבה להשתמש בו להלן. על
ביטויים אלה עיין גם לעיל במבוא.

דעו — ייטיב אלה יתעלה להדריכם ויקל עליכם את הדרך לאמת — כי בדתותיהם ובכיתותיהם השונות והרבות ובחילוקי הדעות שביניהם משולים הבריות לים גדול, בו טובעים הרבים וניצולים רק מעטים. כל כ"י תה טוענת, שהיא הניצולה ו"כל פלגה שמחה בתורה אשר אתה" (סורה כג, פסוק 37). כאשר הבטיחנו אדון כל השליחים, תפילות אלה עליו, הדובר אמת, הנאמן לדברו, לאמור: "אומתי תיחלק לשבעים ושלוש כיתות והני" צולה מהן רק אחת", ודברו אשר אמר, כמעט קם ויהי.

משחר נעורי, מיום עמדי על דעתי, בטרם מלאו לי עשרים שנה, ועד היום, כאשר חמישים שנות חיים מאחורי, לא פסקתי לחדור לתהומות הים העמוק ולצלול במעמקי צלול גיבור עז רוח ולא כפחזן זהיר. אל כל מח" שך פרצתי, עם כל הסתומות נפתלתי, בכל מצולה צללתי, ואבחן עיקרי כל כיתה, בבקשי לגלות סודות כל דרך, כדי להבדיל בין דובר אמת לדובר שקר, בין ההולך בדרך הסנה³ לבין המחדש חידושים אסורים בדת. לפיכך לא הנחתי באטני מבלי שאבקש לעמוד על דברי הדרש והסוד שבפניו, ולא ט'אהרי מבלי שאנסה לבדוק את מסקנותיו; ⁴ גם לא הנחתי פילוסוף מבלי לשאוף לעמוד על תכלית תורתו ולא תיאולוג מבלי לנסות לרדת לסוף דעו" תיו בסכולסטיקה ובדיאלקטיקה, גם לא צופי שלא השתדלתי לגלות את סוד טהרתו ולא פרוש שלא התחקיתי על פרי עבודתו לאללה, ואף לאפיקורוס השולל תארים מאללה⁵ לא הנחתי מבלי לבחון כדי לעמוד על סיבות עזותו בשלילה ובכפירה.

הצימאון להגיע אל חקר האמת של הדברים היה משוש דרכי עוד משחר ילדותי. היה זה יצר, טבע, שטבע אלה בלבי, ולא עניין של רצון והתאמ-

3 הקנה היא התושבע"פ באסלאם, שנמסרה בצורת ח'ית' (אימרה, חדשה) מפי הנביא ומפי חבריו מקורביו. על התפתחותה של ספרות זו ועל מוע הביקורת עליה עיין י. גולדציהר, הרצאות על האיטלאם, ירושלים, תשי"א, פרק ג; ת. לצרוסייפה פרקים בתולדות הערבים והאיטלאם, חלק ב, ירושלים תשכ"ב, פרק ג.

4 במינוחים ט'אהרי ו"באטני הכונה כאן לבעלי דרכים שונות בפירוש הקוראן והקנה. הפירוש הטי'אהרי, החיצוני, הוא על דרך הפשט, הפירוש ההלכתי אורתודוכסי, ואילו הפירוש הבאטני הפנימי, הוא על דרך הדרש והסוד והוא מאפיין במיוחד את השיעה והאקסמאעיליה, המכונה גם באטניה.

5 הויכות על תארי אלה בקוראן היה אחד מן הנושאים העיקריים של הסכולסטיקה המוסלמית ביה"ב. גם באסלאם שללו הרציונאליסטים את תארי אלה בדאגם לייחודו ולרומומותו, ואילו האורתודוכסייה קבלה את הדברים כפשוטם ב"לא לשאול כיצד" (נ'לא פ'יט).

צות. ועם הגיעי לגיל הבגרות נותק קשר הקבלה המסורה מלבי, והתמוטטו אמונותי אשר הונחלתי, כי הנה ראיתי אשר נערי הנוצרים לעולם יגדלו ברוח הדת הנוצרית ונערי היהודים לעולם יגדלו ברוח הדת היהודית, ונערי המוסלמים לעולם יחונכו ברוח הדת המוסלמית, וכן שמעתי את המסורת המסורה מפי שליח אלה, תפילת אלה עליו וברכתו לשלום, כאשר אמר: "כל ילוד יולד בתכונתו הטבעית,"⁶ אך אבותיו יגדלוהו ברוח הדת היהודית או הנוצרית או האמגושית".

לבי וכל קרבי נעורו לבקש את אמיתותה של אותה התכונה הטבעית השורשית, ואת אמיתותן של האמונות המסורות במסורת הורים ומורים, ואת ההבדל בין המסורות הללו, שיסודותיהן הראשונים נקנים על-ידי שי" נון בעל-פה ושההבחנה בין מה שנכון ובין מה שמוטעה בהן שנויה במח" לוקת.

או אמרתי לנפשי: מלכתחילה איני מבקש אלא את הידיעה על אמיתות הדברים. על כן מן ההכרח לדעת ידיעה אמיתית מהי. נראה לי, כי ודאית היא הידיעה אם הדבר הידוע גלוי וברור בה ללא כל ספק. ידיעה זו אין בצידה כל אפשרות לטעות או להניח הנחת שוא, ודבר מעין זה אף לא יעלה על הדעת. ידיעה זו צריך שיהא בה הבטחון מפני הטעות מלווה ודאות במידה כזו, שאפילו ייצא אדם, ההופך אבן לזהב ומטה לנחש, להוכיח את ביטולה, לא יעורר בה ספק או הכחשה. כי הנה, בהיותי יודע כי העשרה מרובים מן השלושה, אם יאמר לי אדם: "לא, כי השלושה מרובים מן העשרה, ואוכיח זאת בהפיכת מטה זה לנחש", והאומר אף יעשה כדבריו ואראה זאת כמו עיני — לא אטיל בשל כך ספק בידיעתי. הדבר יעורר בי אך פליאה על דרך יכולתו לעשות זאת, אך לא ספק במה שידעתי. וכך הביי-נותי, שכאשר לא אדע דבר באופן זה, ולא תהא לי ודאות מסוג זה, תהא ידיעתי ידיעה שאין בה לא אימון ולא ביטחון, וכל ידיעה שאין עמה ביטחון אינה ידיעת ודאי.

6 על התכונה הטבעית — פ'יטרה — הנזכרת בח'ית' זה נחלקו הדעות. מבין הפירור שים הרבים נפוצו בעיקר שניים: של אלה שסברו, שהכונה לאסלאם ממש, דבר, שעורר בעיות תיאולוגיות והלכיות לרוב, ושל אלה שסברו, שהכונה למעין אמונה מונותאיסטית יסודית קדומה, כאמונתו של אדם הראשון.

פרק ב

פתחי הסופיסטיקה והכפירה במדעים

אז בחנתי את ידיעותי וארא, כי אין בי ידיעה כזאת אלא בדברים שבחוש ובחיוב ההיגיון ואומר: עתה, כבר נואשתי, אין ברצוני ללמוד עוד אלא מן הגיגלות: מן הדברים הנתפסים בחוש והמתחייבים על-ידי השכל, כי אין ברירה אלא לדייק בהם תחילה. אחר זאת אדע אם אימוני בדברים הנתפסים בחוש וביטחוני מפני הטעות בדברים המתחייבים על-ידי השכל הם כביטחוני אשר היה לי בדברים שנמסרו בקבלה מסורה וכביטחון רוב הבריות בדברים שבעיון, או הם אימון של אמת, אשר אין בו לא פגם ולא סכנה. החילותי במרץ רב להתבונן בדברים הנתפסים בחוש ומחויבי השכל, כדי לראות אם אוכל לעורר בנפשי ספק כלפיהם, ויביאני הפקפק הממושך לידי כך, שנפשי לא נתנה עוד אימון גם בדברים הנתפסים בחוש, והספק עלה בה כפורה ויאמר: מניין הביטחון בדברים הנתפסים בחוש? והרי החזק בחושים הוא חוש הראייה, ובו תביט אל הצל ותדמהו עומד בלא ניע, ותגזור כי כל תנועה אין בו. אחר-כך, מן הניסיון והראייה בעין, תדע כעבור שעה, שהצל נע; אמנם אינו נע בבת-אחת ולפתע, אלא בהדרגה, מעט מעט, עד כי למעשה אינו עומד כלל. ובאותו חוש תסתכל בכוכב ותדמהו קטן כשיעור דינאר, אולם הראיות ההנדסיות מוכיחות, שמידתו גדולה משל הארץ. בדברים אלה וכיוצא בהם החוש הוא הדין והוא גורר הדין, אבל דין אחר — הוא השכל — יכריז עליו כי כובן הוא ואת שקריו יוכיח בדרך שאין להכחישה.

אז אמרתי: בטל גם הביטחון בדברים הנתפסים בחוש, ואולי אין ביטחון אלא באותן הכרות שכליות, שהן מושכלות ראשונים, כגון: העשרה מרובים מן השלושה, השלילה והחיוב אינם יכולים לבוא בדבר אחד, דבר אחד לא יוכל להיות גם נברא וגם נצחי, גם מחוייב המציאות וגם בלתי אפשרי.

ויענו הדברים שבחוש לאמר: מניין לך הוודאות כי לא יהיה ביטחונך בדברים שבשכל כביטחונך שהיה לך בדברים שבחוש? הרי בטחת בי ובא

השופט — השכל — והכחישיני, ולולא זאת, בוודאי היית ממשיך להאמין בי! ואולי מעל תפיסת השכל קיים שופט אחר, אשר לכשיתגלה, יכחיש את גור דינו של השכל, כשם שניגלה השכל כשופט והכחיש את גור דינו של החוש? ואם תפיסה כגון זו לא נגלתה עדיין, הרי אין בכך עדות שהיא בלתי אפשרית.

נפשי היססה מעט מלהשיב על כך, ואז חיזקו החושים את הספק שעוררו עליי דוגמת השינה לאמור: האינך רואה שבשעת השינה הינך מאמין בדברים ומדמה מצבים, בהיותך בטוח בשעה זו שהם קיימים ועומדים ללא כל ספק — עד אשר תתעורר ותדע, שכל הדברים אשר דימית והאמונות אשר האמנת אין בהם כל שורש ותועלת! על מה, איפוא, בטחת, שלא כן הוא בנוגע לכל אשר אתה מאמין בו — בהיותך ער — בחוש ובשכל? אולי אמת הוא רק בכל הנוגע למצבך בשעה זו, אך יתכן אשר יבוא עליך לפתע מצב, שיחסו אל היותך ער יהיה כיחס היותך ער אל שנתך, והמצב שבו אתה ער יהיה לעומתו כמצב של שינה, וכאשר תגיע למצב זה, תדע בווד-אות, שכל אשר דימית בשכלך אינו אלא דימוי שוא, ללא ממשות.

ואולי זהו המצב, שאליו מתכוונים הצופים שעה שהם טוענים כי בצלוח עליהם הרוח, בהיותם שקועים בתוך נפשם ומשוחזרים מחושיהם, יחוו מצ-בים, שאינם תואמים את הדברים הנתפסים בשכל, ואולי זה המוות, כדברי שליח אללה, תפילת אללה עליו וברכתו לשלום: "האנשים ישנים, אך כאשר ימותו — יעורו". אולי כנגד העולם הבא אין חיי העולם הזה אלא שי-נה, וכאשר ימות האדם, ייגלו לפניו דברים הסותרים את אשר הוא רואה עתה, ויאמר לו: "נָסַר מעליך את מכסך וראותך חדה וחודרת היום" (סו-רה נ', פסוק 21).

הרהורים אלה, שעה שעלו בדעתי וחדרו לנפשי, ניסיתי לרפאני מהם, ולא יכולתי להם, כי אי אפשר היה לדחות דברים אלה אלא בראיות, אך הרי אי אפשר להתקין ראיות אלא מן המושכלות הראשונים, ואם אין עלי-הם הסכמה (מפני הספק), אי אפשר להוכיח דבר. אנושה היתה מחלתי זו כחודשיים, ואנוכי כולי אותה שעה הולך בדרכי הספקנים — אם כי לא גיליתי כלפי חוץ את דברי — עד אשר שלח אללה יתעלה רפואה למחלתי ותשוב נפשי לאיתנה ולשיווי משקלה, והדברים הנתפשים בשכל חזרו

7 ערעור הודאות בהגיון ובמחשבת האדם, עליי דוגמת השינה והחלום, אינו מיוחד — כידוע — לאלגואלי ולספרות הערבית, והוא מופיע בספרויות עמים שונות.

להיות מקובלים עלי, בטוחים בביטחון ובוודאות. כל זה לא אירע מכוח ראיה ערוכה ודיבור מסודר, כי אם בנכות האור שנתן אללה ללבבי ואשר הוא המפתח לרוב הידיעות, כי כל החושב, שגילוי האמת יטוודו בראיות ערוכות כסדר בלבד, מצמצם את רחמי אללה יתעלה והמה החביים.

וכך ענה שליח אללה, תפילת אללה עליו וברכתו לשלום: כאשר נשאל אודות ה"בקיעה" ופירושה בפסוק "ואשר יחפוץ אללה נחורו משרים — יבקע לבו לאסלאם" (סורה ו', פסוק 126): "זה הוא אור, אשר יתן אללה בלב האדם", וכאשר נשאל: "ומה סימנו ז' השיב: "היות הלב גס בעולם הפיתויים, והתשובה אל עולם הנצח". הרי זה כדברי הנביא, תפילת אללה עליו וברכתו לשלום: "אללה ברא את הבריות במחשכים, ולאחר זאת שפע עליהם מאור". מאותו אור יש לבקש את גילוי האמת, והוא האור השופע מן החסד האלוהי, אשר יש לצפות לו, כפי שאמר עליו השלום: "הנה לרי-בונכם חסדים לדורותיכם, על כן היכונו לזכות בהם".⁸

כוונת דברים אלה, כי יעשה המחפש מאמץ שלם עד אשר יגיע אל אשר אין לבקש עוד, כי הנה את המושכלות הראשונים אין לבקש, באשר מצויים הם, והמצוי כאשר יבוקש — ייעלם ויאבד. אך המבקש מה שלא יבוקש, לא ייחד עוד כי זנח את בקשת מה שיבוקש.

סוגי המחפשים (את האמת)

וכאשר ריפאני אללה יתעלה ממחלתי בחסדו וברוב טובו, הבינותי, שמבק-שי האמת למיניהם אפשר להעמידם על ארבע כיתות:

- א. אנשי הסולסטיקה (פלאם) הטוענים, שהם בעלי שיקול הידעת והעיון;
 - ב. אנשי הבאטניה הטוענים, שהם בעלי ההוראה הסמכותית (תעלים) והם בלבד זוכים באור האמת, שמקורו באמאם שאינו עשוי לשגות;
 - ג. הפילוסופים הסוברים, שהם בעלי ההיגיון והראיה הניצחת;
 - ד. הצופים הטוענים, שהם אנשי הסגולה, גלויי העין, החווים את האמת.
- וכך אמרתי לנפשי: האמת לא תימצא מחוץ לתחומיהן של ארבע כיתות אלה והן המבקשות אותה, ואם אין האמת מצוייה אצלן, אין עוד תקווה למוצאה, כי אין דרך לשוב אל הקבלה המסורה לאחר שעזבתה, תנאי רא-

8 כאן בולטת התפיסה הניאופלטונית של הכרת השפע המתמיד השופע מעל, ואשר על האדם רק להיכון כדי לקלטו.

פתחי הסופיסטיקה והכפירה במדעים

שון הוא, שהמאמין במסורת לא יידע כי אמונתו היא קבלה בלבד, שכן אם יידע זאת — תישבר זגוגית אמונתו; והרי זה שבר שאין לו תקנה ואין דרך לחבר ולהטליא את הרסיסים — אלא אם כן ישובו ויותכו באש ויווצר מהם כלי חדש, אחר.

אז יצאתי לתור בדרכים אלה ולמצות עד תומו את כל המצוי אצל כיתות אלה. פתחתי במדע הסכולסטיקה והמשכתי בדרך הפילוסופיה, אחר-כך עברתי לדרך הוראת הפאטניא ולבסוף הגעתי לדרך התצוף.

פרק ג

מדע הסכולסטיקה — תכליתו ומצאותיו

התחלתי במדע הסכולסטיקה וקניתי לי בו ידיעה להבינו שראיתי את ספרי החוקרים בו וחיברתי בו גם אני חיבורים, אולם מצאתי כי מדע זה מסופק לתכליתו בלבד, אך אינו מספיק לצרכי אני. כל תכליתו היא לשמור על אמונתם של בעלי המסורת ולהגן עליהם מפני פגיעתם הרעה של בעלי החידושים. כי הנה אלה יתעלה נתן בחסדו תמונת אמת לעבדיו על-ידי נביאו ובה ימצאו את תקנתם בזה ובבא, כפי שהורום הקוראן והמסורות. אך השטן עורר בלבבות המחדשים רעיונות המתנגדים לסנה וזהם נשתעבדו להם וכמעט שיבשו את אמונת האמת על מאמיניה. אז הקים אלה את עדת אנשי הסכולסטיקה ויעורר את רצונם להילחם את מלחמתה של המסורת בדיבור ערוך ומסודר, אשר יגלה אחיזת העיניים של בעלי החידושים המחדשים בניגוד למסורת המסורה. כך צמח הפלאם, ואנשים מספר קמו למלא אחר רצון האל וייטיבו להגן על הסנה ולהיאבק למען האמונה המסורה מפני הנבואה ולגנות את אשר עיוותו המחדשים. אולם בטן נאלצו להסתמך גם על הנחות-יסוד שקיבלו מאויביהם בשל היותם כנולים על-ידי אמונה מסורה, על-ידי ההסכם הכללי, או על-ידי עצם הקבלה מפי הקוראן והמסורות. עיקר מעשיהם היה לגלות את הסתירות שבדברי יריביהם ולגנותם על המסקנות ההכרחיות הנובעות מתוך הנחותיהם. דבר זה מועיל אך מעט למי שאינו מקבל עוד מאומה חוץ מן המושכלות הראשונים. לפיכך לא הספיקה לי הסכולסטיקה ולא ריפאתני ממחלתי, אשר חליתי בה. יתר על כן, לאחר שנוצרה מלאכה זו ורבים נשתקעו בה במשך הדורות, שאפו חכמי הסכולסטיקה להגן על הסנה גם על-ידי הקמת עצמית באמי-

9 אָיִמָּא ע — הסכם כללי, הוא אחד מיסודות ההלכה המוסלמת, שהגדרתו שנויה במחלוקת. הכוונה להסכמה שבשתיקה של חכמי כל דור ודור, או של חכמי הדורות הראשונים, לחידושים שנתקבלו באסלאם ונתקדשו במסורת הדורות, מתוך הנחה שאין אומתי עלולה לשנות, כדברי החקית.

תות הדברים ושקעו בדיונים על העצמים והמקרים ודיניהם. אך הואיל ודבר זה לא היה תכלית מדעם, לא הגיעו בדיוניהם בו לא להעמקה רבה ולא לתוצאות, שעשויות היו להסיר לחלוטין את מחשכי המבוכה שבחילוקי הדעות בין הבריות. יתכן, שתוצאות אלה הניחו דעת מישהו זולתי, ואף אינני מטיל ספק, שדבר כזה אירע לאנשים אחדים, אבל במסקנותיהם היתה בהכרח תערוכת של אמונה עיוורת בכמה דברים, שאינם בגדר מושכלות ראשוניים.

אולם ברצוני לספר כאן את תולדותי אני ולא לגנות מי שמצא רפואה בסכולסטיקה, כי הרי שונות התרופות לפי שוני המחלות. ומה רבות התרופות שהועילו לחולה אחד, אך הביאו נזק למשנהו.

פרק ד

הפילוסופיה

לאחר שסיימתי את מחקרי במדע הסכולסטיקה התחלתי ללמוד את מדע הפילוסופיה. וידעתי בוודאות, שלא יוכל איש לעמוד על פגמי מדע מן המדעים, אלא אם כן העמיק לחקור בו עד כי ידיעתו ביסודותיו תישווה לידיעת הבקי שבמומחים בו, ואפילו יעלה עליו בידיעתו ותרומם מעל לדרגתו עד אשר יחדור למעמקים ולמעקשים, אשר לא עמד עליהם אותו בקי. ואז, רק אז, יתכן שדיבורו על פגמי המדע הזה יש בו אמת. אולם אנוכי לא ראיתי איש מחכמי האסלאם, שיתן את לבו ודעתו על כך. בספריהם של אנשי הסכולסטיקה, שעה שהם יוצאים נגד טענות הפילוסופים, אין אתה מוצא אלא דברים מקוטעים ומעורפלים, שיש בהם סתירות גלויות ופגמים, ואין להניח, שאדם פשוט יתפתה על-ידיהם, ולא כל שכן מי שטוען כי נהירים לו פרטי המדעים, הבינותי, כי הלוחם באסכולה אשר לא יבין אותה ולא יירד לעומקה — כמוהו כיורה כמו אופל. ואשנס את מותני כדי ללמוד מדע זה מן הספרים על-ידי קריאה בלבד וללא סיוע של מורה. עסקתי בזה בזמן שהייתי פנוי מן ההוראה ומחיבור הספרים במדעי המסור, כי באותם הימים הייתי מתייגע בהוראה ובהדרכה לשלוש מאות תלמידים בבגדאד. אך אללה יתעלה הבינני לדעת את כל מדעיהם על-ידי הקריאה בלבד באותן השעות הגנובות במשך שנתיים. ולאחר שהבינותים המשכתי להרהר ולעיין בהם במשך שנה נוספת בקירוב, כשאני חוזר על-הם, משנן אותם ובוהן את מעמקהם הסבוכים והמסוכנים. כך עמדתי על אחיות העיניים וההונאה שבדבריהם והבדלתי בוודאות, שהיא נעלה מכל ספק, בין דברי האמת לבין דברי הדמיון.

על כן שמע עתה את תולדותיהם ואת המתחייב מתוך מדעיהם. רואה אני שהם עצמם נחלקים לכיתות ומדעיהם מסתעפים לענפים. אולם כולם, לכיתותיהם השונות, יש להתוות עליהם את תו הכפירה וההכחשה, גם אם במידת הקירבה אל האמת או הריחוק ממנה יש הבדל רב יותר בין ראשוניים לבין זקני ראשוניים ובין אחרונים לבין ראשוניים.

כיתות הפילוסופים

והתווית תו הכפירה על כולם

דע, שכל הפילוסופים לכיתותיהם הרבות ולאסכולותיהם השונות נחלקים לשלוש קבוצות: המטריאליסטים, הנטורליסטים והמיטפיסיקאים.

הסוג הראשון — המטריאליסטים. אלה הם פילוסופים מן הקדור-מים ביותר, השוללים מציאותו של בורא משגיח וכל יכול, ומניחים שהעור-לם קיים מאז ומתמיד, מעצמו, בלא בורא, וחוק עולם הוא שיהא החי יוצא מן הטיפה ושתהא הטיפה יוצאת מן החי.¹⁰ כך היה וכך יהיה לעולם. הללו מינים הם.

הסוג השני — הנטורליסטים. אף הם פילוסופים, שהירבו לחקור בעולם הטבע ובפלאי החי והצומח, ושקעו במדע הניתוח של איברי בעלי-החיים. בזאת ראו את פלאי מעשי אלה ונפלאות חכמתו, עד כי נאלצו להור-דות בבורא חכם, היוודע תכלית כל דבר וייעודו. כי אין לך חוקר העוסק בניתוח ורואה את נפלאות האיברים ותועליותיהם, אשר לא תצמח מכך בלבו הידיעה ההכרחית אודות שלימות השגחתו של הבנאי על מבנה בעלי-החיים ועל מבנה האדם ביחוד. אולם פילוסופים אלה, בשל ריבוי מחקריהם בטבע, נתגלה להם גודל השפעתו של שווי המוג על חיוניות כוחות החי באדם, וחשבו על כן, שגם שכלו של האדם הולך אחר מזגו וייבטל בהיבטל מזגו ויהי לאין. ואם כך אין להעלות על הדעת, לפי טענתם, כי מה שיהי-יה לאין — ישוב להיות. על כן הסיקו, שהנפש מתה ואינה חוזרת לתחייה וכפרו בעולם הבא, והכחישו את מציאות גן העדן והגיהנום, את העמידה ליום הדין, את תחיית המתים וחשבון הנפש, ואין, לדעתם, לא שכר על מצווה ולא עונש על חטא. על כן התירו כל רסן וישקעו בתאוות כשקוע בהן הבהמות. גם הללו מינים הם, כי יסוד האמונה הוא האמונה באללה וביום הדין, והללו הכחישו את יום הדין,¹¹ גם אם מאמינים הם באללה ובתאריה.¹²

10 השחה פרקי אבות ג', א'. חלוקת הפילוסופים לשלושה סוגים אלה, לפי יחסם לאמונה, היתה כנראה מקובלת.

11 השחה משנה סנהדרין י', י"א: כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא... ואלו שאין להם חלק לעולם הבא: האומר אין תחיית המתים מן התורה ואין תורה מן השמים ואפיקורס...; ר"א: גם י"ב עיקרי האמונה של הרמב"ם.

12 ראה לעיל הערה 5.

הסוג השלישי — המיטפיסיקאים. אלה הם האחרונים שבפני-לוסופים, ועמהם יימנה סוקרטס מורתו של אפלטון ואפלטון מורתו של אריסטו. אריסטו ערך להם את מדע ההיגיון וסידר עבורם את המדעים לטוגיהם. הוא גילה את אשר לא ניגלה להם קודם לכן והבשיל בעבורם את אשר היה בוסר במדעיהם. וכולם השיבו על טענות הפילוסופים הראשונים, המטרי-אליסטים והנטורליסטים, וגילו את קלונם במידה המספקת לכל. "ורב אלה (למשען) למאמינים במלחמה" (טורה ל"ג, פסוק 25). ולאחר זאת השיב אריסטו תשובה מושלמת על דברי אפלטון וסוקרטס והתיאטיסטים שהיו לפניו, עד אשר ניתק עצמו מעל כולם. אולם גם הוא הותיר שרידים מדברי הכפירה והחידוש המכוערים שלהם, שלא יכול היה להשתחרר מהם. על כן יש לראות את כולם ככופרים, וכן את כל הפילוסופים המוסלמים ההול-כים אחריהם, כאֶן סינא ואלפאראבי וזולתם.¹³ אולם יש לומר, שאיש מן הפילוסופים המוסלמים לא השכיל להעביר את מדע אריסטו אל הערבים כדרך שעשו זאת שני האישים האלה. דברי זולתם אינם נקיים מן הבלבול והמבוכה, אשר לב החוקר תועה בהם עד כי אינו מבין. ומה שאינו מובן — כיצד אפשר לדחותו?

וכל אשר נמצא בידינו בצורה הנכונה מן הפילוסופיה של אריסטו, בזכור-תם של שני אנשים אלה, מצטמצם בשלושה דברים:

חלק שיש לראותו ככפירה,

חלק שיש לראותו כחידוש לא רצוי,

וחלק שאין לשוללו כלל.

ועתה נפרט זאת.

סוגי המדעים הפילוסופיים

דע שבשביל הנידון שלנו אפשר לחלק את מדעי הפילוסופים לשישה סוג-גים: המדעים המדוייקים, מדעי ההיגיון, מדעי הטבע, המיטפיסיקה, מדעי המדינה והאתיקה.

המדעים המדוייקים כוללים חשבון, הנדסה וקוסמולוגיה דבר-אין להם ולמדעי הדת, לא לחיוב ולא לשלילה. אלה הם דברים שבהוכחה, אשר אין לכפור בהם אחר ידיעה והבנה בהם, אולם הם מביאים לידי שתי-תקלות.

13 אלפאראבי (מת 950) ואֶן סינא (מת 1037) היו מגדולי הפילוסופים המוסלמים, שעסקו בעיקר בפרשנות תורתו של אריסטו. לפי הנראה כאן, היה יחסו של אלגואלי דו-ערכי אליהם, כיחסו לפילוסופיה בכלל: הערצה מכאן והתרחקות מכאן.

הראשונה: כל המעיין במדעים האלה מתפעל מדיוקם ומהוכחותיהם הגלויות, ועל כן נוטה המעיין להאמין בפילוסופים, ונדמה לו כי בכל מדעי-הם אפשר למצוא אותה בהירות ואותן הוכחות חותכות כמו במדעי המתמטיקה, ובוודאי הספיק גם לשמוע שמועות הנמסרות מפי אלה על כפירת הפילוסופים ועל שלילתם את תארי אללה, ועל היותם מזלזלים במצוות. אז ייהפך גם הוא לכופר, בלכתו אחריהם בדרך הקבלה המסורה, באמרו: לוא היתה הדת אמת, כי אז לא נעלם דבר זה מעיני אלה היודעים לדייק עד כדי כך במדע זה! ולפיכך, אחר שלמד מפי השמועה על דבר כפירתם ומי-נותם — ילמד מכך שהכפירה בדת והכחשתה היא האמת. ומה רבים ראיתי, אשר בדרכם תעו מן האמת בשל נימוק זה וללא סימוכין וזלתו.

וכך יש להשיב לאנשים אלה: המומחה במלאכה אחת איננו בהכרח מומחה בכל המלאכות כולן, ואין הכרח כי המומחה במשפט ובתיאולוגיה יהיה מומחה גם ברפואה, או כי מי שהוא בור בהוכחות שכליות יהיה בור גם בדקדוק. מלאכה מלאכה ואומניה, אשר הגיעו בה למעלת הסגולה והרא-שונות, אף כי במלאכות אחרות הם בורים ואווילים. וכל מי שניסה לעסוק במדעים ולהעמיק בהם, יודע שבמדעי הטבע דברי הראשונים מבוססים על ראיות, ואילו במיטפיסיקה הדברים מבוססים על השערות. אולם גם אם דבר זה יוכח בפני מי שכופר בדת על יסוד קבלה מסורה מפי הפילוסוף-פנים — לא יקבלנו. יצר לבו יגבר עליו, ותאוות השוא והרצון להיראות פיקח יביאוהו לידי כך שיוסיף להוקיר את בינת הפילוסופים בכל המדעים גם יחד.

זהו פגם גדול, ולפיכך כל המבקש לשקוע במדעים אלה, יש למנוע אותם מלעשות זאת, כי אף על פי שאינם נוגעים לעניין הדת, הרי בשל היותם היסוד של מדעי הפילוסופים — מביאים הם על העוסק בהם את כל הרעה והשחיתות של הללו. רק מעטים הם העוסקים במדעים אלה, שאינם מנתקים עצמם מן הדת ואינם פורקים עול יראת השמים.

התקלה השניה נובעת מדעותיו של אדם שהוא ידיד האסלאם וסכל כאחד. לדעתו, זקוקה הדת להגנה על-ידי גינני כל מדע ממדעי הפילוסופים. הוא דוחה את כל מדעיהם וטוען, כי בורים הם בכל, אף את דבריהם בעני-יין ליקוי חמה ולבנה לא יקבל בחושבו כי כל אשר הם אומרים הוא בניגוד להלכה. אם ישמע את דבריו אדם, אשר לו ראיות חותכות לתופעות אלה — לא יטיל ספק בראיותיו הוא, אבל יאמין כי האסלאם בנוי על בורות ודחית כל ראייה חותכת, ויתחזק באהבתו לפילוסופיה ובשנאתו לאסלאם. על כן

חטא גדול חוטאים לדת האנשים, החושבים כי האסלאם יתחזק על-ידי דחיית מדעים אלה. דבר אין לה, לדת, ולמדעים אלה, לא לשלילה ולא לחיוב, ואין במדעים כל ניגוד לעניינים שבדת.

ודברי הנביא, תפילת אללה עליו וברכתו לשלום — "הנה השמש והירח שני אותות מאותות אללה יתעלה. אין הם לוקים בשל מות פלוני או בשל היולדו. וכאשר תראום — חירדו אל זכר אללה יתעלה ואל התפילה" — אין בהם דבר המחייב לגנות את מדע החשבון המפרט את מהלך השמש והירח ואת מועדי פגישתם או עמידתם זה מול זה. ואשר לדבריו עליו השלום — "כאשר ייגלה האל לדבר — ייכנע לו" — הרי אין תוספת זו מצוייה כלל בקובץ המסורת המהימן.¹⁴

והו טיבם של מדעי המתמטיקה ופגמיהם.

גם מדעי ההיגיון דבר אין להם ולדת לא לחיוב ולא לשלילה, כי עוסקים הם בדרכי ההוכחה וההיקש, בתנאי ההנחות המוקדמות להוכחה ובאופן הרכבתן ובתנאי ההגדרה הנכונה ודרך עריכתה. מדע זה מלמד שהידיעה אינה אלא ציור (השגת מושג) שהדרך לתפיסתו היא ההגדרה, או אימות (קביעת קיומו של המושג), שהדרך לתפיסתו היא ההוכחה.¹⁵ ואין בזה דבר שיש להכחישו. אדרבה, דברים מסוג זה רגילים להביא גם אנשי הסכולסטיקה והדיאלקטיקה בענייני הוכחות, ואין הפילוסופים נבדלים מהם אלא בדרכי לשון ובמונחים וביתרון הקפדה על ההגדרות ודרכי המיון. והרי דוגמה לדבריהם: אם נכון שכל א' הוא ב', נובע מכאן בהכרח שחלק מ' הוא א'; כלומר אם נכון הדבר שכל בני האדם הם בעלי חיים, נובע מכאן בהכרח שחלק מבעלי החיים — בני אדם. הפילוסופים מנסחים זאת כך: הכלל החיובי הכולל משקף בהיפוכו כלל חיובי חלקי. אך דבר זה מה לו ולדת.

14 בצורה זו של פקפוק במהימנות הנוסח של הסיפא מבקש אלגזאלי לדחות את הטענה, שאין לקבוע בדרך מתימטית מועד לליקוי חמה ולבנה, כי הוא נגרם על-ידי הופעת האל. טענה זו הופיעה במפורש, בהקשר זה, כבר במבוא לספרו "מפלת הפילוסופים" (ראה להלן הערה 16) וכמותה דברים רבים אחרים הנוכחים כאן בקצרה — כבר פורטו שם.

קובצי הקדית' המקובלים כמהימנים הם בדרך כלל שישה ובראשם עומד ספרו של מתמד בן אסמאעיל אל-בחי'ארי' (מת 870).

15 ההגדרות והדוגמאות כאן, שמקורן בדרך כלל בפילוסופיה היחנית כבר היו נחלת הכלל בפילוסופיה המוסלמית שלפני אלגזאלי.

שיהא צורך לכפור בו ולהכחישו? ואפילו אם יוכחש הדבר, סופו שיוליד בלבם של אנשי ההיגיון דעה שלילית לא רק על שכלו של המכחיש עצמו אלא גם על דתו, שהיא, לפי טענתו מבוססת על הכחשה מעין זאת. אמנם יש משהו מקלוקל השורה במדעם זה, והוא, שהם קובעים תנאים להוכחה, שהם, כידוע, מקנים ודאות נעלה מכל ספק, אך שעה שהם מגיעים לענייני הדת. אין הם מסוגלים לקיים אותם התנאים ונוהגים בהם רישול רב. על כן יש שגם הלומד מדע ההיגיון (כמתמטיקה), הואיל והוא מוצא בו יופי וב-הירות, נוטה להתאמין כי דברי הכפירה הנמסרים מפי אנשי המדע הזה מאו-ששים אף הם בהוכחות ודאיות, ועד מהרה הוא נלכד ברשת הכפירה בטרם הספיק להגיע למיטפיסיקה. נמצאת איפוא גם תקלה זו מביאה לידי כפירה. ואשר למדעי הטבע — הרי הם עוסקים במחקר עולם הרקיעים וגו-פיהם ובמחקר הגופים אשר מתחתם — הבלתי מורכבים כמים, אוויר, אדמה ואש, והמורכבים כחי וכצומח וכמחצבים, ובמחקר של סיבות השינויים החלים בהם, חילופי צורתם והתרכבותם זה בזה. דומה מחקר זה לחקר הרפואה על אודות גוף האדם ואיבריו הראשיים והמשניים וחקר סיבות השינויים החלים במזגו. וכשם שאין זה מתנאי הדת להכחיש את מדע הרפואה, כך אין זה מתנאיה להכחיש את המדע ההוא, פרט לשאלות מסוימות, שהזכרון בספר "מפלת הפילוסופים"¹⁶ ואילו שאר הדברים שחובה לחלוק עליהם, הרי בשעת העיון יתברר, שכולם כלולים בשאלות אלה; ויסוד הכל הוא, שעליך לדעת, שהטבע כפוף לאללה יתעלה ואינו פועל מעצמו אלא משמש מכשיר בידי יוצרו. השמש, הירח, הכוכבים והיסודות כפופים לצי-ווי ואין אחד מהם הפועל בכוח עצמו.¹⁷

ואשר למדעי המיטפיסיקה — הרי בהם מרבית טעויותיהם של הפילוסופים, וכאן לא יכלו לקיים את תנאי ההוכחה כפי שהם נוהגים במדע ההיגיון. על כן רבתה המחלוקת ביניהם במדעים אלה. דרכו של אריסטו במדע זה קרובה לדרכם של המוסלמים לפי הדברים שמסרו אלפא-

16 אחד מספריו הקדומים של אלגואלי, "מהאקת אלפלאספה", שכתב עוד בהיותו כבגדאד, ואשר נחרגם ביה"ב גם לעברית בשם "הפלת הפילוסופים". זהו ספר ההורס באופן שיטתי, טענה אחר טענה, את הדעות הפילוסופיות שהיו מקובלות בימיו. נגדו כתב אבן רשד, הפילוסוף הגדול במאה הי"ב, את "מהאקת אלפלאספה" — "מפלת המפלת".

17 כאן נרמז פסוק, כגון "והשמש והירח והכוכבים הם למס עובד בפקודותי" (סורה, ז, פסוק 12).

ראבי ואפן סינא. כל טעויותיהם ניתנות להיכלל בעשרים יסודות, אשר שלושה מהם יש לראותם ככפירה, ואילו שבעה-עשר הנותרים הם בגדר חידוש האסור בדת. אנו חיברנו את ספר "מפלת הפילוסופים" כדי לבטל את דרכם בעשרים בעיות אלה. ואלה הן שלוש הבעיות שבהן חולקים הם על כלל המוסלמים:

- א. הגוף לא יקום לתחייה ביום הדין והנשמות בלבד הן המקבלות גמול טוב או רע, והחסדים והעונשים רוחניים הם ולא גשמיים. אכן, אמת בפיהם שעה שהם מודים בצד הרוחני, שגם הוא יציב ונכון, אבל שקר הם דוברים בהכחישם את הצד הגופני, ובדברים אלה כופרים הם בדת.
- ב. הם אומרים: אללה יודע רק את כללותם של הדברים, אך לא את פרטי-הם. גם זו כפירה גלויה והאמת היא "לא יסתר ממנו (גם) כמשקל הנמלה לא בשמים ולא בארץ" (סורה ל"ד, פסוק 3).
- ג. ובכך כלולים גם הדברים על קדמות העולם ונצחיותו.

ולא הרחיק לכת איש מן המוסלמים עד כדי להאמין בדברים כגון אלה. ואולם בכל הנוגע לדברים גוספים הנשמעים מפהם, כגון שלילת תארי אללה והנחתם, שהוא יודע בעצם מהותו ולא בידיעה הנוספת על מהותו וכדומה — הרי קרובה דרכם בכך לדרך המצפולה¹⁸ ואין צורך להכריז בשל דברים כגון אלה כי אנשי המצפולה כופרים הם, וכבר כתבנו בספר "התבחנה המחולטת בין האסלאם לאפיקורסות" דברים המבהירים את הפגם בדעתו של מי שממהר להכריז על כל המתנגד לאסכולתו שהוא כופר.¹⁹ ואשר למדעי החברה — הרי כל דברי הפילוסופים כאן, מקורם בפתגמי חכמה ומוסר, העוסקים בענייני העולם הזה והשלטון, והם לקוחים מכתבי אללה שניגלו לנביאים ומן האמרות המסורות מפי הנביאים הרא-שונים.

ואשר למדעי האתיקה — כל דבריהם במדעים אלה נוגעים להג-דרת תארי הנפש ותכונותיה, למיון סוגי הנפש השונים ולדרכי הטיפול והשליטה בהם. מקור דבריהם הם דברי הצופים, הלא הם עובדי האל השוקדים על זכרו יתעלה ועל כיבוש היצר ועל התליכה בדרך אל אללה יתעלה, תוך פרישה מתענגות העולם הזה. שעה שנלחמו ביצרם זכו לגי-

18 המצפולה הם הרציונליסטים שבאסלאם, שדגלו בחופש הבחירה, שלילת תארי האל וכיו"ב — והם שהכניסו את הסכולסטיקה לספרות התיאולוגית המוסלמית-ערבית. 19 בספר זה, שכתב אלגואלי כבר לאחר "החייאת מדעי הדת", גילה סובלנות רבה וניסה להקהות את עוקצן של המחלוקות הפנימיות באסלאם ככל האפשר.

לויים על סגולות הנפש ופגמיה ועל ליקויי מעשיה, והם פירסמו גילוייהם בלשון ברורה. כל זה נטלו מהם הפילוסופים והבליעו בדבריהם וביקשו על-ידי קישוטי רמייה אלה לתת מהלכים לשקריהם הם. כי בדורם של הפילוסופים, כבכל דור ודור, היו קבוצות של עובדי האל, אשר אלה ישתבח לעולם אינו מחסיר מן העולם והם "עמודי העולם". בזכות ברכתם יורדים רחמי שמים על הארץ כפי שנאמר בדברי שליה אלה, תפילת אלה עליו וברכתו לשלום: "בזכותם יהא לכם גשם ותהא לכם פרנסה" (עליהם נמנים גם "בעלי המערה" אשר היו, לדברי הקוראן, בראשית הזמנים).²⁰

הבלעת דברי הנבואה ודברי הצופים בספרי הפילוסופים — סכנה כפולה כרוכה בה: סכנה אם מישוה מודה בדבריהם, וסכנה אם מישוה דוחה אותם. הסכנה אם מישוה דוחה את תורתם גדולה ביותר. כמה מעוטי דעת אומרים, שדברים אלה, הואיל והם מצויים בספריהם של הפילוסופים ומובלעים בדברי הבליהם — חובה להתעלם מהם ולא להזכירם, וכל המזכיר אותם חובה לסתור את דבריו; וכל כך משום שהם שמעו תחילה דברים אלה מפי הפילוסופים ועל כן עלה במוחם החלוש הרעיון, שהדברים שקר הם, כי דובריהם דוברי שקר. משל למה הדבר דומה? למי ששומע מפי נוצרי, "אין אל מבלעדי אלה וישו הוא שליחו" והוא מכחישנו לאמר: "זה דברו של נוצרי" ולא יעמוד כלל כדי להתבונן אם הנוצרי כופר בשל דברים אלה או בשל הכחשתו את שליחות מחמד, עליו התפילה והשלום. ואם הוא מוחזק כופר רק בעוון הדחייה שהוא דוחה את מחמד, הרי אין להתנגד לו בדברים שבהם אינו כופר, ושהם אמת בפני עצמה, אפילו היא אמת גם בעיני הנוצרי.

אכן, זו דרכם של רפויי השכל: הם מכירים את האמת על-פי בני האדם, אך לא את בני האדם על-פי האמת. אך הגבון ילך בעקבותיו של אדון כל החכמים, עלי, ²¹ ירצהו אלה, אשר אמר: "אל תדע את האמת על-פי הא-

²⁰ הכונה כאן לאמונה צופית עממית על מספר קבוע (בדרך כלל 400) של צדיקים (אָנְלִיָא) נסתרים בעלי דרגות קדושה שונות, המצויים בעולם ללא הפסק. קבלה היא, ש"עמודי העולם" (מלולית: הייתדות) הם רק ארבעה במספר ובעלי דרגות קדושה גבוהה ביותר, אך כאן המונח מובא כשם כללי לצדיקים, ועליהם נוספו פה גם ישגי אפוזוס מן האגדה הנוצרית, שהסיפור עליהם נמסר בסורה י"ח (סורת "המערה") בקוראן.

²¹ בן־דודו וחתנו של הנביא והחליף הרביעי באסלאם (בשנים 656—661), אשר זכה להערצתם המיוחדת של השיעים.

דם. הכר את האמת ותכיר את דובריה". אכן הגבון מכיר את האמת. הוא יעמיק עיון בכל דבר הנאמר, ואם יווכח כי דבר אמת הוא — יקבלנו, בין אם הדובר מרבה כזב ובין אם דובר אמת הוא. ויש אשר ישאף הגבון להעי- לות את האמת מתוך דברי התועים, כי יודע הוא כי מחצבי הזהב בעפר הארץ. ואין רע בכך שהשולחני יכניס ידו לתיקו של מוויף המטבעות ויוציא את הזהב הטהור מתוך המוויף ומתוך הסיגים — כל זמן שבטוח הוא בטבי- עת עינו. את הכפרי יש למנוע מלהיכנס במשא ובמתן עם הזיפן, אך לא את השולחני חד המבט — כשם שמחוף הים יש להרחיק את האוויל, אך לא את השחיין המומחה, וכשם שיש למנוע את הנער מלנגוע בנחש, אך לא את הקוסם המצליח. בי נשבעתי, מאחר שרוב בני אדם ליבם סמוך ובטוח כי מומחים הם ומצויינים בדעת מושלמת להבחין בין האמת לבין השקר ובין הדרך הישרה לבין הטעות — חובה היא לנעול את השער ולמנוע מן הכלל ככל האפשר את קריאת ספריהם של אנשי הטעות. הם בוודאי לא יצאו נקיים מן הפגם השני אשר נזכרנו עוד מעט — גם אם יינצלו מן הפגם הזה אשר הזכרנוהו זה עתה.

הנה התנגדה קבוצת אנשים, אשר לא השכילו לתפוס את המדעים די הצורך ועינם לא חדרה לעומקן של האסכולות — לדברים אחדים המפור- זרים בחיבורינו על סודות מדעי הדת וטענו, שדברים אלה לקוחים מדברי הראשונים — אף על-פי שקצתם ילדי רוחי הם והרי יתכן שפרסה תיפול על פרסה. ²² קצתם מצויים בספרי המסורת ומרבייתם אתה מוצא בספרי הצופים. אבל, אפילו נניח שהדברים מצויים בספרי הפילוסופים בלבד, הרי אם הדברים כשלעצמם מתקבלים על הדעת ומוכחים בראיה הותכת ואין בהם לסתור את הקוראן והסֶנָה — משום מה צריך לעזובם ולהת- עלם מהם? לוא פתחנו שער זה ולוא הלכנו בדרך זו של עזיבת כל אמת, שעלתה בדעתו של כזבן — היה עלינו לעזוב אמיתויות רבות ולהניח לפסוקים רבים מפסוקי הקוראן ומסורות הנביא וסיפורי חבריו ודברי החכ- מים והצופים — מפני שמחבר ספר "האחים הנאמנים" ²³ הביאם בספרו

²² הכונה בחזאי לספרים הראשונים של "החייאת מדעי הדת" לאלגואלי, בהם הוא מפרט את סודות המצות המעשיות וכיו"ב. "הראשונים" הם כינוי ליוונים בערבית והיחס המסורתי למדעים היוונים היה כיחס היהדות האורתודוקסית למדעים החילוניים. בסוף המשפט בחזאי יש רמז ללשון פתגם עממי המציין, שאותו רעיון יכול לעלות בעת ובעונה אחת בלב אנשים רבים.

²³ רַסְאִיל אַחְיוּאן אַלְצַפָּא וְחֵילָאן אַלְנַפָּא — קובץ של חמישים ושתיים אגרות, שהוא

הפילוסופיה

כאסמכתא ובעזרתם משך אט אט את לבבות האוילים אל שקריו. הרי סופו של דבר שיגיע לידי כך, שהמכזבים יוציאו מידינו את האמת על-ידי הכנסתה לספריהם!

אכן, שלב ראשון בסולם החכמה, כי ייבדל החכם מן הבור ועם הארץ, ולא יתעב את הדבש אפילו הוא נמצא בקרן האומן. הוא ייוכח לדעת כי קרן האומן אינה משנה את טיבו של הדבש, וכי תיעוב הדבש נובע מסכלותו של הבער, והוא נעוץ בהנחה שהקרן לא נוצרה אלא לדם המזוהם בעיניו, וכי הדם מזוהם משום היותו נמצא בקרן. הבור אינו מבין כי הדם נחשב למזוהם בגלל תכונה טבעית שבטיבו, ואם הדבש חסר אותה תכונה — הרי גם העובדה שהוא נמצא בתוך כלי זה לא תקנה לו תכונה זאת. על כן אין לתלות בדבש כל זוהמה, וכל העושה כך מדמה דמיון שוא.²⁴ אך רוב הבריות נתפסים לדרך זאת, וכן כל אימת שייאמר דבר בשם מי שהוא טוב בעיני הבריות — יקבלוהו, אפילו הדבר עצמו שקר הוא. ואם ייאמר דבר בשם אדם שהוא רע בעיניהם — ידחוהו, אפילו הוא אמת. לעולם הם מכירים באמת על פי אומרה, ולא באומר על פי האמת, והרי זו תכלית התעיה והטעות.

זאת הסכנה שבדחייה (של דברי חכמי האתיקה).

אך סכנה צפונה גם בקבלת דבריהם. כי המעיין בספרי הפילוסופים כגון בספר "האחים הנאמנים" וולתם ורואה את דבריהם מעורבים בדברי הנביא ובאימות הצופים — עלול לראותם כטובים. הוא ייטיב להאמין בהם וימהר לקבל את שקריהם המהולים בתוכם — בשל דעתו הטובה, שנולדה בו מתוך כל מה שראה והכיר לטובה, והרי דרך זו תצעידה אל מדוחי השקר.

בגלל פגם זה מצווה לגזור על העיון בספריהם, כי סכנה עמוקה טמונה בתוכם. וכשם שצריך להגן על מי שאינו מטיב לשחות בפני תחתית החרוץ פים — כך צריך להגן על הבריות מפני העיון בספרים אלה. וכשם שיש להגן על הנערים מפני הנגיעה בנחשים, כך יש להגן על האזניים מפני שמיעת ערבובי דברים אלה. כשם שחובה על הקוסם שלא לנגוע בנחש

מעין אנציקלופדיה לכל המדעים. חובר במאה העשירית בבגדאד ובבצרה בחוגים שהיו מושפעים מן הפילוסופיה הניאופלטונית האקסמאעילית. למעשה הושפע גם אלגואלי מספרות זו, למרות התנגדותו הגלויה לה.

²⁴ תפיסה שונה של סומאה אתה מוצא בדברי רב כיבי בר אביי: האי מן דשתי בקרנא דאומנא קא עבר משום "לא תשקצו" (שבת, קנ"ד, ע"ב).

הפילוסופיה

לעיני ילדו הקטן, ביודעו שהלז יחקנו ויחשוב שהוא כמותו, וחובה עליו להזהיר את ילדו על-ידי זהירות שהוא נוהג לנגד עיניו, כך חובה על החכם הבקי לנהוג כמותו.

וינהג נא גם כקוסם הבקי, המבחין, בנוגעו בנחש, בין סם מרפא לבין סם מוות: מוציא את סם המרפא ומשמיד את סם המוות, ואל לו לקמץ כלפי הזקוק לו; או כחלפן מומחה המכניס ידו בתיקו של הזויפן, מוציא ממנו את הזהב הטהור ומשליך את הסיגים ואת המטבע המזוייפת, ואל לו לקמץ בטוב הרצוי כלפי הזקוק לו. כן גם הזקוק לסם מרפא, אשר נפשו סולדת ממנה בשל הנחש, אשר בו מקור הסם, וגם העני הזקוק לכסף, והמתעב את הכסף הניטל מתיקו של הזויפן — צריך לעורר את דעת שניהם על כך, שסלידתם היא בורות מחלטת והיא היא המונעת מהם את התועלת המכר קשת על ידם. חובה ללמדם, שקרבת המקום בין המזוייף לבין הטוב אינה עושה את הטוב למזוייף כשם שאינה עושה את המזוייף לטוב, ובדומה לכך גם קרבת האמת לשקר אינה הופכת את האמת לשקר כשם שאינה הופכת את השקר לאמת.

אלה פגמי הפילוסופיה וסכנותיה, אשר רצינו לעמוד עליהם.

פרק ה

דרך ההוראה הסמכותית וסכנותיה

וכאשר סיימתי את לימודי בפילוסופיה, לאחר שרכשתי לי והבינותיה ולאחר שציינתי את אשר יש לראות בה כמוויף — ידעתי שגם בזה לא די בשביל להשיג את התכלית בשלימותה ושאינן בכוח השכל להקיף את כל השאלות ולגלות את סתרי כל הבעיות. והנה קמה תנועת התעלימיה²⁵ ובין הבריות נפוץ חידושם שיש ללמוד מהות כל דבר מפי האמאם, שאינו עשוי לשגות ואשר בידו האמת. או עלה בדעתי לחקור את עקרונותיה ולעמוד על כל אשר באשפת חיציהם של נאמניה. והגיעני באותו הזמן גם צו מאת הוד מעלתו הח'ליף²⁶ הגוזר עלי לחבר ספר, אשר יגלה את אמיתותה של אסכולה זאת. לא יכולתי לדחותו, ויהי לי דבר זה למניע ממריץ מבחון נוסף על המניע הראשון מבפנים. התחלתי לבקש את ספריהם וכל עקרונותיהם, וכבר לפני כן שמעתי על חידושיהם, שנתחדשו בדורנו, שלא כדרך המקור בלתי על הראשונים בהם. אז אספתי את דבריהם וערכתי בסדר מושלם, תואם לחקירה, ועניתי בהרחבה עליהם. אך אחד מאנשי המסורת גינה את הגזמתי בניסוח טענותיהם ויאמר: "מלאכתם נעשית על ידיך, כי הם לא היו מסוגלים לאושש את שיטתם בטענותיהם המפוקפקות עד שבאת אתה וחקרת וערכת אותן כסדרך".

בטענה זו יש מן האמת. כך גינה גם אחמד בן ח'נבל²⁷ את אלחארת'

25 תעלימיה — בעלי ההוראה הסמכותית (ראה לעיל במבוא). הכונה כאן לפלג באקמאעיליה השיעית, שצמח בעיקר בשל פילוג בין תומכי המושלים הפאטמים במצרים.

26 הוא אלמקטס'יה, הח'ליף העשרים ושמונה של שושלת בני צבאס, אשר משל בבגדאד בשנים 1094—1118. לפי בקשת ח'ליף זה כתב אלגואלי ספר מיוחד נגד התעלימיה אשר נקרא גם "אלמקטס'יה", כי לו הוקדש.

27 אחמד בן ח'נבל (מת בשנת 855 בבגדאד) תיאולוג וחכם הלכה מן המחמירים ביותר. אחד מארבעת מיסדי אסכולות ההלכה של האסלאם הקני.

אלמחאסבי, ²⁸ ירחמם אללה על חיבורו נגד המעמולה. ²⁹ ויענהו אלחארת': "להשיב לאפיקורסות זו מצווה". אמר אחמד: "אמנם כן, אך הנה אתה ערכת תחילה את טענותיהם המפוקקות ורק לאחר זאת ענית עליהן. מניין לך הביטחון שלא יקרא קורא את הטענות והן תתקבלנה על דעתו ולא יפנה כלל לתשובה או יעיין בתשובה ולא ירד לעומקה?" דברי אחמד בן חנבל אמת הם אך ורק בנוגע לדעה מפוקקת אשר עדיין לא נפוצה ולא נודעה, אולם לאחר שנפוצה — חובה לענות עליה, ואין דרך לענות עליה אלא לא-חר הסברתה. בוודאי, יש להימנע מלייחס להם טענות סרק שלא טענו אותן, אף לא עשיתי כן. שמעתי את דעותיהם המפוקקות מפי אחד מידידי, אשר בא לבקרני לאחר שהצטרף אליהם וקיבל את שיטתם. הוא סיפר כיצד לועגים הם לחיבורי המקטרגים עליהם כיוון שהללו טרם עמדו על טענתם, אחרי כן הזכיר טענה זו ויספרנה בשמם. ואנוכי לא רציתי שיחשדוני שה-סחתי דעתי מטענתם היסודית — על כן הזכרתי, ולא רציתי שיחשדוני שלא הבינותיה, אף כי שמעתי — על כן פירטתי אותה בכתב.

לפיכך הבאתי בהקפדה האפשרית את טענותיהם המפוקקות, ואחר זאת הוכחתי את פגמיהן בהוכחה שלמה, והתוצאה: אין יסוד ותועלת בדבריהם, ולולא סיועו הרע של תחסיד השוטה לא היתה מגיעה מינות זו, עם כל רפי-פותה, למעלת הצלחתה היום. אולם הקנאות החזקה עוררה את המגינים על האמת להאריך עמהם בוויכוח על הנחותיהם הראשונות ולהכחיש את דברי-הם כולם. כך הכחישו גם את הטענה כי יש צורך בהוראה ובמורה וגם את הטענה כי לא כל מורה יצלח להוראה וכי יש הכרח במורה, שאינו עשוי לשנות. אז נגלתה אמיתות טענתם כי יש צורך בהוראה ובמורה לעומת רפיון טענתם של המכחישים אותה. רבים טעו בכך וחשבו כי כל זה אירע בשל כוחה של אסכולת התעלים ובשל חולשת מתנגדיה, והם לא הבינו, שמ-קור הרע ברפיון כוחו של סניגור האמת ובהעדר ידיעתו כיצד להוכיחה. הדרך הנכונה היא להודות כי אמנם יש צורך במורה ומן ההכרח שיהא זה מורה שאינו עשוי לשנות. אולם מורנו, שלעולם אינו טועה, הוא מחמד, תפילת אללה עליו וברכתו לשלום.

²⁸ אלחארת' אלמחאסבי (מת בשנת 857 בבצרה) מאבות תנועת המיסטיקה. כת-ביו השפיעו מאוד על אלגזאלי, כפי שהוא מציין זאת במפורש בראשית הפרק הבא. כינויו "אלמחאסבי" בא מלשון "חשבון הנפש", שכן דרש מכל אדם לעשות את חשבון נפשו בכל יום ובכל שעה.

²⁹ ראה לעיל הערה 18.

ואם יאמרו: מת הוא.

נשיב: ומורכם נעלם. ³⁰

ואם יאמרו: אולם מורנו לימד את תורתו לשליחים, הפיצם בארץ ומצפה לשובם אליו בעת שיהיו חלוקים בדעותיהם או יתקשו בפתרון בעיה. נשיב: גם מורנו לימד את תורתו לשליחים והפיצם בארץ והשלים את תורתו, ככתוב: "היום השלמתי לכם את דתכם ואריק טובי עליכם" (סנרה ה', פסוק 4). וכאשר הושלמה ההוראה אין עוד נזק במותו של המורה כשם שאין נזק בהיותו נעלם.

ואם יאמרו לנו: כיצד אתם דנים בדברים, אשר לא שמעתם עליהם שום מסורת מפורשת: שמא על-פי כתוב מפורש? והרי לא שמעתם אותו! או שמא על-פי סברה או שיקול דעת שלכם? והרי כאן בוודאי מקור לחילוקי דעות!

נשיב: אנו נוהגים כדרך שנהג מֶעֱאד' ³¹ כאשר שלחו שליח אללה, תפי-לת אללה עליו וברכתו לשלום, לתימן. נדון על-פי המסורת בהיותה בידנו, ועל-פי סברה שלנו בהעדרה.

כך בדיוק עושים גם שליחי הבאטגיה ³² כאשר הם רחוקים מן האמאם בקצה הארץ. אין הם יכולים לדון על-פי המסורת בכל דבר ודבר; כי המסו-רת המצויה בספרים שמניינם מסוים לא תכיל את כל המאורעות והמקרים אשר אין להם מניין, ואי אפשר לפנות בכל מקרה ומקרה למקום מושבו של האמאם — שמא ימות מבקש התשובה עד אשר ישוב השליח מן האמאם, ולא תהא כל תועלת בנסיעתו. כך למשל, לא יוכל אדם המתקשה בקביעת

³⁰ הכוונה לעקרון אמונה שיעי הקשור באמאם האחרון הוא המֶקֶד' — המודרך בדרך הישרה, המשיח הגואל — אשר ישוב ברבות הימים להשליט צדק בעולם. לפי האמונה המקובלת הוא לא מת כי אם חי במשך דורות רבים, מסתתר עד יום הופע-תו אי שם בעבים או בנזיק סלע ומוסר משם בדרך סודית את הוראותיו למאמי-ניו. דימוי זה עבר גם לתנועות משיחי השקר ביהדות כגון: לתומכי אבו עיסא, דוד אלרואי, שבתי צבי.

³¹ הכוונה לאחד מחברי הנביא הידועים, מֶעֱאד' בן ג'ַבַל, אשר נשלח על-ידו להיות שליט תימן. דברי ההנחייה של מחמד לשליחו זה מפורסמים מאוד ומשמשים כאסמכתא לדרכי התנהגות רצויים בענפי חיים שונים.

³² באטגיה — בעלי הפרוש האליגורי הסודי לקוראן ולסֶנָה (ראה לעיל הערה 4). גם הוא, כמֶעֱלִימָה, כינוי הוא לכלל השיעה, אך במיוחד לאקמאעיליה ולפלג החשישיון בתוכה.

דרך ההוראה הסמכותית וסכנותיה

הקבלה³³ לעשות מאומה, ועליו להתפלל לפי סברתו, כי לוא נסע אל הא-
מאם כדי לדעת את הכיוון — היה חולף מועד התפילה! לפיכך מותרת
התפילה לכיוון הנחשב בטעות לקבלה. ויש אומרים, כי מי שסבר וטעה
מנת שכרו אחת ואילו מי שסבר וכיוון — מנת שכרו כפולה, והוא הדין
בכל הדברים הנחתכים על-פי סברה.³⁴ כיוצא בזה הנותן צדקה לעני. לע-
תים קרובות הוא יחשוב כי מקבל הצדקה עני הוא, אך עני זה עשיר הוא
בסתר, הכובש את ממונו; ואף על-פי כן אין הנותן נענש גם אם טעה.
הראיל ואין הוא נענש אלא לפי מה שסבר.
ואם יאמר האומר: שיקול דעתו ושיקול דעת בר-פלוגתיה — שניהם
שוים!

אשיב: כל אדם מצווה ללכת אחר שיקול דעתו הוא. כך, למשל, השוקל
בדעתו את כיוון הקבלה ילך אחר סברתו, גם אם יחלקו עליו אחרים.
ואם יאמר האומר: אך הרי גם ההולך בעקבות המסורת המסורה — נשמע
לאבו חניפה או לאלשאפעי, רחמי אלה עליהם, או לזולתם.³⁵
אשיב: ומה יעשה אותו נאמן למסורת, שעה שכיוון הקבלה אין לו הכרע
והוא שנוי במחלוקת הפוסקים?
אז יאמר: הוא ישקול בדעתו מיהו הידען הבקי ביותר בראיות הקבלה
וילך אחר החלטתו.
ואשיב: הוא הדין באסכולות ההלכה.

33 הקבלה מצינת את הכיוון למכה בשעת התפילה. תחילה קבע מחמד כי מאמיניו
יפנו בתפילתם לירושלים, אולם אחר חזר בו וקבע את הכיוון לפעפה שבמכה.
34 על סמך תנ"כיים מסוג זה נפוצו, כנראה, נוסחי פתיחה קבועים גם בספרות השו"ת
שלנו, כגון "ושכמ"ה" (והיה שכרו כפול מאת ה').

35 בתיכוח בין איש ההוראה הסמכותית השיעית לבין אלגזאלי, המייצג כאן את זכות
השיפוט השכלי בענייני דת, מביא איש הפעילימיה נימוק נוסף: גם בין אנשי המסור-
רת המוצגים כאן כמצודים בזכות השיפוט השכלי, בניגוד לשיעה, יש הליכה עיוורת
אחרי אבות אסכולות ההלכה. תשובת אלגזאלי מרגישה, שעצם הבחירה באסכולה
מסוימת היא פעולת שיפוט שכלי. אסכולות ההלכה באסלאם נוצרו במאה השמינית
והתשיעית בתיכוח על מקורות ההלכה, וארבע מהן קיימות עד היום ומוחזקות
אורתודוכסיות במידה שווה וחופשי המוסלם לעבור מאסכולה לאסכולה כרצונו.
כאן נזכרים שניים מאבות ההלכה המוסלמית: אבו חניפה (מת 767) ומחמד בן
אדרס אלשאפעי (מת 820), שעל שמם נקראות שתי אסכולות מהנפוצות ביותר.
עם זה יש לזכור כי האורתודוכסיה באסלאם לא צידדה כלל בזכות השיפוט
השכלי, וגם בה לחם אלגזאלי בשל כך.

דרך ההוראה הסמכותית וסכנותיה

בהכרח כיוונו הנביאים ומנהיגי הדת את הבריות לסמוך על סברתם, אף
כי ידעו שעלולים הם לטעות. אמר שליח אלה, תפילת אלה עליו וברכתו
לשלו, "אנוכי שופט על פי הנגלות ואילו לאלה הנסתרות" — כלומר,
אנוכי שופט על-פי המחשבה הגוברת בלבי למשמע דבר העדים. אך אולי
טעו העדים? ³⁶ ואם הנביאים אינם יכולים להיות בטוחים שלא יטעו במעין
דברים אלה של סברה — מה אנחנו כי ניחל לזה?

בעניין זה ודאי שעתידים הם לשאלך שתי שאלות.
הראשונה בהן: גם אם דבר זה יפה בכל מה שמתחייב מתוך שיקול דעת
בענייני הלכה — הרי אינו יפה בעיקרי האמונה, שבהם הטועה אינו פטור.
על כן, כיצד יש לנהוג כאן?

וזאת תשובתי: הקוראן והסנה כוללים את עיקרי האמונה. את האמת על
פרטים נוספים או על דברים השנויים במחלוקת אפשר לדעת על-פי השיקול
שהם נשקלים במאזני צדק. אלה הם המאזניים, אשר הזכירם אלה יתעלה
בקוראן ומספרם חמישה וכבר מנתי אותם בספרי "אמת המידה הנכו-
נה".³⁷ ואם ייאמר לי: מתנגדיך אין דעתם כדעתך על המאזניים. אשיב: אין
לשער כי מי שהבין מאזניים אלה יחלוק עליהם. אנשי התעלים אינם חול-
קים עליהם, שהרי העליתים מן הקוראן ולמדתיים ממנו; ואנשי מדע ההיגיון
אינם חולקים עליהם, שהרי עולים הם בקנה אחד עם דרישותיהם בהיגיון
ואינם סותרים אותן. גם אנשי הסכולסטיקה אינם חולקים עליהם, כי הם
תואמים את תנאיהם להוכחה בפולמוס ועל ידם תתגלה האמת גם בנושאי
הדיון של הסכולסטיקה. ואם יאמר האומר: אם מאזניים כאלה בידך — מדוע
לא שמת קץ לחילוקי הדעות בין הבריות? אשיב: לוא אלי הקשיבו — בוד-
דאי הייתי עושה זאת, גם הראיתי את הדרך לכך בספרי "אמת המידה הנכ-

36 אמרות מסוג זה נפוצו בנוסחים שונים. השחה למשל: "אמר שליח אלה, תפילות
אלה עליו וברכתו לשלום: איני אלא בשר ודם והיה כי תביאו ריבכם לפני והאחד
מכם צח לשון מרעהו אדמה כי אמת בפיו (כי אנוכי שופט למשמע אוזני). והיה
אם אתן לאחד את זכות רעהו — בל יקחנה, כי לא נתתי לו אלא את חלקו
בניהיגום". (מתוך קובץ המסורות המהימנות לאלפתי אר"י).

37 אלגזאלי מתכוון במאזניים השונים לשיטות של היקשי היגיון, לפי מדע הלוגיקה,
המבוססים על פסוקים מן הקוראן או על ידיעה ודאית מן הניסיון. הספר הנזכר
כאן נקרא בערבית "אלקססאס אלקסמקיס", אך אלגזאלי עסק במדע הלוגיקה גם
בספרים אחרים, כגון בספר הקרוי "מקצאר אלעלם" ("אבן בוחן למדע") המכון
גם הוא בעיקרו נגד הפאטקיה.

כונה". על כן עיין בו וידעת כי זו דרך אמת וללא ספק היתה שמה קץ למח" לוקות בין הבריות — לו הקשיבו אליה. אך המה יחדיו אינם שומעים! אמר גם אחדים שמעו בקולי, ואכן שמתו קץ לכל מחלוקת ביניהם. אולם האמאם שלך, הרוצה להסיר כל מחלוקת אף מבלי שיטו אוזן אליו — מדוע לא עשה זאת עד כה? ומדוע לא עשה זאת עלי, ³⁸ ירצהו אלה, והוא הראשון לאמאם מים? אם טוען הוא, שיש בכוחו לכופ את כל הבריות לשמוע בקולו — מדוע לא עשה זאת עד כה? ולא יזוה מועד דחה את הדבר? כלום לא הביאה בשורר — תו לעולם רק מחלוקת קשה יותר ובעלי מחלוקת רבים יותר? אכן, אם עד כה היו חוששים מפני נזק של מחלוקת, שאינה מביאה לידי שפיכות דמים, אובדן ערים, ריבוי יתומים, שוד וגזילת ממון — הרי בזכות ה"ברכה" של הסרת המחלוקת עלייכם, נעשו דברים, אשר לא ידע איש כמותם עד עתה! והשאלה השנייה: הגך טוען שתשים קץ למחלוקת בין הבריות, אולם התועה בדרכי השיטות המתנגדות זו לזו וחילוקי הדעות העומדים זה מול זה — משום מה יהא חייב לשמוע בקולך ולא בקול יריבך? והרי רוב היריבים מתנגדים לדעותיך, ואין כל הבדל בינך לבינם!

תשובתי היא: טענה זו אפשר להופכה ולכוון אותה נגדך. אם אתה תקרא לאותו נבון אליך — יאמר: במה עדיף אתה ממתנגדיך, והרי מרבית החכמים מתנגדים לך? הלואי וידעתי מה תהיה התשובה בפיך! התענה לו לא מור: האמאם שלי דברי הכתוב מעידים עליו? טענתך המסתמכת על כתוב מפורש, כלום יאמין בה איש, אשר לא שמע כתוב זה מפיו הנביא? והרי מלבד טענתך זו הוא ישמע גם את דעתם המוסמכת של החכמים עליה, שהיא בדויה מן הלב וכי יש לפרסם אותך כשקרן. ³⁹ אבל נניח, שמסכים הוא עמך על הכתוב המפורש, אך מעלה הוא ספק בעצם מקור הנבואה ויאמר: מר: נניח, שהאמאם שלך יעשה נס כישו עליו השלום ויאמר: סימן לשליחותי שהיא אמת שאני מחייה את אביך. כן יעשה ובדברו עמדי יאמר לי שאמת בפיו — הכיצד אדע אם שליחותו אמת? הרי לא בזכות נס כזה הכירו כל הברואים באמיתות שליחותו של ישו עליו השלום. והרי יש

38 ראה לעיל הערה 21.

39 כאן נוגע החיכוך במחלוקת שבין השיעים לכלל המוסלמים על נוסח הקוראן והמסורות ועל פרושיהם. לדעת השיעה כלולים בקוראן, ובקנה רמזים רבים על עלי וצאצאיו, אהויהם ושונאיהם, אף על-פי שלא נזכרו בשמותיהם. כן הושטמו, לדעתם, פסוקים ופרקים שלמים מן הקוראן ומסורות לרוב מקובצי התנ"ך, העוסקים במשפחת עלי ובתפקידי האמאם.

בעניין הניסים דברים סתומים, שאין לפותרם אלא על-ידי עיון שכלי מדוקדק. ⁴⁰ והנה העיון השכלי — אין לבטוח בו לפי דעתך! ואין לומדים מן הנס על אמיתותה של שליחות נבואית כל עוד אין מכירים כשפים מה הם ומה בינם לבין הנס, וכל עוד אין יודעים שאללה אינו מתעתע בעבדיו. והשאלה של התענייה (על-ידי האל) והקושי להשיב עליה דברים ערוכים כסדרם — ידועים, וכיצד תשיב על כל אלה? לפיכך אין האמאם ראוי שילכו אחריו יותר מאשר אחרי יריבו.

הדבר חוזר איפוא אל תחילתו; אל ההוכחות השכליות, אשר איש התע" לימיה מכחיש אותן, ואילו יריבו עשוי להביא ראיות מסוג זה וגם ברורות מהן, כך תשוב הבעיה אליהם ותפגע בהם עצמם ביתר עון, שאפילו הם מתקבצים כולם מקטנם ועד גדולם כדי להשיב עליה תשובה, אינם יכולים לעשות זאת. מקור התקלה הוא איפוא בקבוצה של רפופי שכל, אשר במקום להשיב את השאלה אל חיקו של השואל, עומדים הם ומשיבים עליה תשובה, משא ומתן כזה נמשך והולך, וכל דבר שאין השכל תופסו כהרף עין אינו עשוי להכריע את המתנגד.

ואם ישאל שואל: בזה החזרת את השאלה אל חיק השואל, אך כלום יש לכך גם תשובה?

אשיב: אמנם יש תשובה וזו לשונה: אדם שנבוך ואומר "נבוך אנוכי" ואינו מפרש את פרטי העניין שבו הוא נבוך, אומרים לו: משול אתה לחולה האומר "חולה אני" ואינו מפרש מחלתו מהי, אך מבקש רפואה לה, לו יאמר: תרופה למחלה סתם אינה בנמצא; היא מצויה למחלה מסוימת בלבד כגון כאב ראש, שלשול וכיוצא בהם. כך חייב גם הנבוך להגדיר את הדבר הגורם לו מבוכה, ואם יציין את הבעיה — אודיענו את האמת על-ידי שקילתה בחמשת המאזניים, אשר איש לא יוכל להבינם מבלי להודות, שאכן מאזני צדק הם שיש לבטוח בכל שקילה שלהם; כי המבין את המאזניים יבין גם את יושר השקילה בהם כשם שהלומד חשבון יבין את מדע החשבון וכן את העובדה, שהמורה המלומד יודע חשבון ודובר אמת בו. אך כל זאת ביררתי כבר בספר "אמת המידה הנכונה" בכעשרים עמודים — עיין נא שם! — ואין תכליתי עתה להסביר את דרכם הקלוקלת. הרי כבר עשי-

40 כמו באפולוגטיקה הנוצרית הגיעו זרמים בתיאולוגיה המוסלמית לשלב, בו לא היו מוכנים עוד לראות בנס את הראיה לאמיתות שליחות הנביא ודברי תורתו. ראה גם להלן בסוף הפרק על הנבואה. עיין גם בספר דברים י"ג, 2 ואילך.

תי זאת, לראשונה בספר "אלמסת'הרי" ואחר-כך בספר "הראיה האמת", בו עניתי על דבריהם שהובאו בפני בבגדאד; וכן בספר "הבהרת המחלוקת", ובו שנים-עשר חלקים, שבהם עניתי על דברים שהובאו בפני בהמ"דאן; ובספר "התיבה" העשוי בתבנית של טבלאות ובו התשובה לדבריהם הרופפים אשר שמעתי בטוס, ולבסוף בספר "אמת המידה הנכונה".⁴¹ זהו ספר בפני עצמו, אשר תכליתו להסביר את מאוני המדעים ולהוכיח כי מי שהבין מאזניים אלה אין לו כל צורך באמאם שאינו עשוי לשנות. כוונתי עתה להראות שאין בידיהם מאומה, שיש בו משום תרופה והצלה מפני מח"שכי הדעות. אף כי אין בידם להוכיח את מעמדו הסגולי של האמאם, בכל זאת נלווינו אליהם זמן רב והסכמנו עמהם על הצורך בהוראה ועל הצורך במורה שאינו עשוי לשנות, ואפילו על כך שהוא הוא שאליו נתכוונו. אחרי כן שאלנו אותם מהי התורה, אשר למדו מפי מורה הוראה זה שאינו עשוי לשנות והקשינו בפניהם על דברים סתומים — אך הם לא הבינו כלל את הדברים, קל וחומר שלא ידעו להם פתרון! וכאשר נבצר מהם הדבר תלו את העניין באמאם הנעלם ויאמרו: "אין ברירה אלא לעלות אליו!" מפליא הדבר שהם כילו את חייהם בשביל לבקש את המורה ולשמוח על שמצאוהו, מבלי שלמדו משהו מפיו! משל למה הדבר דומה? למי שנתלכלך בטומאה ומתייגע לבקש מים, ואחרי שמצא אותם אינו משתמש בהם כלל, אלא עומד בלכלוך טומאתו כמקודם.

קצתם טוענים, שיש בידם ידיעת מה בתורתם, אך כל שהם מזכירים הוא בגדר דברים של מה בכך — מתוך משנתו של פיתגורס. זהו איש מראשוני היוונים ואסכולתו היא הרופפת באסכולות הפילוסופים, וכבר ענה אריסטו על טענותיו והראה את רפיון טענותיו ושפלותן, כמסופר בספר "האחים הגאמנים",⁴² ובאמת זאת הפסולת שבפילוסופיה. אכן, מפליא הוא כי בני אדם מתייגעים כל ימיהם לבקש תורה ולבסוף מסתפקים הם בידיעה חלושה וקלושה מעין זו ולא עוד אלא שמדמים הם בלבם כי הגיעו לחקר תכלית המדעים.

41 ארבעה מן הספרים האלה לא נשתמרו ואינם ידועים (על הספר הראשון עיין לעיל הערה 26 ועל הספר האחרון הערה 37). הספר "הבהרת המחלוקת" הוזכר במקום אחר בכתבי אלגואלי בשם: "הבהרת המחלוקת ביסודות הדת". נראה שאלגואלי מונה כאן את הספרים לפי סדר כרונולוגי, אך רשימה זו של כתביו נגד הפאטניה אינה שלמה.

42 ראה לעיל הערה 23.

הנה גם את אלה ניסינו וחקרנו מלבר ומלגו ומצאנו, שאין במעשיהם אלא פיתוי הדרגתי של ההמונים ומעוטי השכל על-ידי ההוכחה שיש צורך במורה. אך אם יסייע איש בידם ויטען כמותם כי יש צורך במורה לאמר: "תנו לנו את תורתו ונפיק תועלת מלקחו" יהסס איש התעלימיה ויענהו: "עתה, כאשר הסכמת אתי בענין זה — לך ובקשנו, כי לזה בלבד נתכוונו ותו לא!" — שהרי יודע הוא, שאם יוסיף על כך דבר, יתגלה קלונו ויהיה חסר אונים לפתור אף את הקלה שבבעיות, שהרי לא יביננה, קל וחומר שלא יוכל להשיב עליה.

זו דמותם האמיתית, כלשון המסורת: "הכירים — ושנאתם". אכן, כאשר הכרנום — סילקנו את ידנו גם מהם.

פרק ו

דרכי החסידות

עתה, משיימתי את עיוני בתורות אלה, פניתי במלוא המרץ אל דרך הצוֹפִים. ידעתי שדרכם היא עיון ומעשה גם יחד. תכלית תורתם היא לפשט את העקמומיות שבנפש ולהתעלות מעל למידותיה המגונות⁴³ ויסודותיה המכוערים, כדי להגיע אל זיכּוּךְ הלב מכל דבר וזלת אלה יתעלה וקישוטו בדבקות בזכּוּר תמיד.

העיון היה קל בעיני מן המעשה. התחלתי ללמוד את תורתם על־ידי קרי־אה בספריהם כגון "מזון הלבבות" לאָבּוֹ טָאָלֵב אֶלְמֶפִי,⁴⁴ ירחמהו אלהה, וספרי אֶלְחָאֶרְת' אֶלְמֶחְאָסְבִי⁴⁵ וליקוטי מאמרות מפי אֶלְגֶ'נִיד ואלשפלי וְאָבּוֹ יִזִיד אֶלְבֶּסְטָאֵמִי,⁴⁶ יקדש אלהה את נשמותיהם, ומפי מורים אחרים — עד אשר ירדתי לעומק תכליתם העיונית ועמדתי על כל אשר ניתן להיתפס בדרך הלימוד והשמיעה מתורתם.

והתברר לי, שעיקר ייחודם של הצופים הוא במה שאין להגיע אליו על־ידי לימוד, כי אם על־ידי טעם הניסיון הפנימי במישרים ועליית הנשמה, ועל־ידי שינוי תכונות הנפש. מה רב הוא ההבדל בין ידיעת ההגדרה של בריאות ושובע, מסיבותיהם ותנאיהם, לבין היות בריא ושבע! ומה רב ההבדל בין ידיעת ההגדרה של שכרות — כי זהו מצב הנובע מהשתלטות

43 קטע זה נמצא בגניזת קהיר בערבית, אך באותיות עבריות כנהוג, וללא ציון מקור, בשולי קטע אחר מאת המיסטיקאי הידוע אֶלְחָאָלֵאג', שנצלב בשנת 922 בבגדאד. הנפש בספרות צופית מציינת בדרך כלל את היסוד השלילי באדם, ואילו הלב — את היסוד החיובי שבו.

44 אָבּוֹ טָאָלֵב אֶלְמֶפִי (מת בשנת 996), מיסטיקאי מתון, היה אחד המקורות החשובים לכתבי אלגואלי כפי שהוא מעיד על עצמו במקומות שונים בספריו.

45 ראה לעיל הערה 28.

46 מיסטיקאים נודעים, אשר חיו במאה התשיעית והעשירית ואלגֶ'נִיד מת בשנת 910 ואלשֶׁפְּלִי בשנת 945. המפורסם שבהם הוא הפרסי אָבּוֹ יִזִיד אֶלְבֶּסְטָאֵמִי (מת בשנת 874) אשר מפיו מוסרים קריאות התלהבות נועזות כגון "השבח לי, מה נעלה אנוכי!" ועוד.

אדם העולים מן הקיבה אל מקור המחשבה — לבין היות שיכור! אכן, השיכור אינו יודע את הגדרת השכרות וסימניה; שיכור הוא ואת שכרותו אינו יודע. והפיכה יודע מה היא הגדרת השכרות ויסודותיה, אבל אינו שיכור כל עיקר. הוא הדין ברופא — בשעת מחלתו יודע הוא את הגדרת הבריאות וסיבותיה והתרופות להשגתה, ואף על-פי כן חסר הוא בריאות זאת. זהו ההבדל בין ידיעת האמת שבפרישות, תנאיה ומסיבותיה, לבין היותך אתה עצמך פרוש ומתרחק מהבלי העולם הזה.

או ידעתי בוודאות כי יש להם לצופים חוויות של ממש ולא דיבורים בעלמא, וכל אשר ניתן להשיגו בדרך הידיעה — כבר השגתי. לא נותרו לי אלא אותם דברים, שאין להשיגם בשמיעה ובלמוד אלא על-ידי שאדם עצמו טועם בהם בניסונו הפנימי והולך בדרכי סודם.

אכן, מכל התורות אשר עסקתי בהן ומכל הדרכים אשר הלכתי בהן בחיי פושי אחרי המדעים המסורתיים והשכליים לסוגיהם — רכשתי לי אמונה ודאית באללה יתעלה, בנבואה וביום הדין, שלושה יסודות אלה היכו שורש בנפשי, אך לא על-ידי מופתי היגיון ערוכים כסדר כי אם על-ידי סיבות ומסיבות ונסיבות שאי אפשר לפרטם. אך עתה ניגלה לי שאין תוחלת להגיע אל העונג של חיי עולם הבא אלא על-ידי יראת השמים וכיבוש היצר, וראשית הדרך לכך היא ניתוק דבקוה של הנפש בעולם הזה על-ידי פרישה מעולם המדוחים ועל-ידי תשובה אל עולם הנצח ופנייה בכל לב ונפש אל אללה יתעלה. ואין אדם מגיע לכך אלא אם כן הוא פונה עורף למעמד ולממון ובורח מכל העיסוקים והקשרים.

אחר זאת פניתי לראות את מצבי והנה אני אסור בעבותות האופפים אותי סביב סביב. תהיתי על מעשי, אשר הטובים שבהם הם ההרצאה וההוראה, וארא כי נוטה אנוכי אחר מדעים, אשר אין להם ערך ואין בהם מועיל כדי להגיע לחיי עולם הבא. אחר בחנתי את כוונתי בהוראה, וארא כי אינה צרורה להגיע לחיי עולם הבא, אלא השאיפה לגדולה ולשם תהילה היא שער ררה והגיעה אותה. עתה ידעתי ידיעת ודאי, כי אנוכי על עברי פי פחת אעמוד ואל שערי גיהנום אגיע — אם לא אתקן דרכי. לא חדלתי להרהר בדבר, בעוד דרכי הבחירה פתוחות לפני. יום אחד אחליט לצאת מבגדאד ולנתק כל קשרי, ולמחרת אשוב מהחלטתי. צעד אחד אצעד קדימה, ובמשך נהו אסוג לאחור. בבוקר אבקש את העולם הבא בקשה של אמת, ובערב יתגבר עלי צבא תאוותי וידי תרפינה. הבלי העולם הזה ריתקוני ברתוקות למקומי, וקול האמונה היה עולה וקורא: "לדרך, לדרך! אך שנים מעטות

נותרו לך והדרך לפניך ארוכה. כל מעשיך וידיעותיך כאן אינם אלא מעשי צביעות ומיון שוא. אם לא עכשיו תיכון לעולם הבא — אימתי? אם לא עתה תנתק קשריך — אימתי תנתקם? בשומעי זאת, היה רצוני מתגבר ואחליט החלטה נחושה לנוס ולהימלט. אך השטן היה חוזר ואומר לי: "אך רוח חולף הוא, וחלילה לך מהישמע לו, כי מהרה יעבור! אך לוא נכנעת לו ועזבת את מעמדך הרם והמסודר, רב החשיבות, אשר מאומה לא יעכירתו ולא יטרידהו, ואת מצבך המושלם. הנקי אף ממחלוקת יריבים — לא תקל עליך השיבה, כאשר תתישב עליך דעתך". כך נקלעתי כששה חודשים בין חבלי תאוות העולם הזה ובקשת העולם הבא. החל בחודש כ"ג שנת 488 להג'רה.⁴⁷ אז חדל ממני הרצון ותבוא כפייה תחתיו, ויסגור אללה את לשוני עד אשר נבצר ממני להורות ולוא גם פעם אחת למען היטיב לב הבאים לשומעני. לשוני לא הגתה מלה ולא יכולתי לה במאומה. אחר נוסף על מכת שול זה שבלשון צער בלב, אשר הסיר מעמי את כוח העיכול ויכולת האכיל לה והשתייה וייבצר ממני ללגום לגימה ולעכל פירור, עד כי אזלו כוחותי ואפסה תקוות הרופאים לרפואה ויאמרו: "מחלה זו יושבת בלב וממנו היא פושטת בגוף ואין לה תרופה אלא בהסרת הדאגה אשר ירדה על הלב". וכאשר הרגשתי בחוסר אונים ובהעדר כל כוח רצון, ביקשתי מפלט באללה יתעלה, כאשר יבקש הפליט אשר אין לו מנוס. ויענני הוא "אשר יענה את איש מצוק בקוראו אליו" (סורה כ"ז פסוק 62) ויקל על לבי לפנות עורף לגדולה ולממון, למשפחה, לילדים ולידידים.

כלפי חוץ העמדתי פני עולה רגל למפה, בשעה שהכנינתי את נפשי לנטיעה לדמשק — מחשש שמא יתגלה להם, לח'ליף ולכל ידידי, שאני מתכוון להישאר שם. בתחבולות עדינות יצאתי מבגדאד מתוך כוונה שלא לשוב אליה לעולם. אז הייתי לשיחה בפי כל חכמי בבל, כי איש מהם לא העלה על דעתו שמטעמי דת ואמונה נטשתי את מעמדי בחיים, כי הכל ראו במעמדי את הדרגה העליונה בחיי חכם הדת — "וזאת היא השגתם מן הדת" (סורה נ"ג, פסוק 31).

הבריות נבוכו בניחושיהם. מי שהיה רחוק מבבל סבר, שכל עניני עזיבתי לא בא אלא מפני מורא השליטים; אך מי שהיה קרוב לרשות וראה כיצד השתדלו השליטים וביקשו את קרבותי וכיצד היו שוקדים על פתחי ואני התרחקתי מהם ומיאנתי לשמוע להם — אמר: דבר זה מן השמים הוא ולא נגרם אלא בשל עין רעה שפגעה במוסלמים ובחכמיהם.

יצאתי מבגדאד ופירותי את כל ממוני אשר היה לי ולא שיירתי ממנו אלא כדי מחייתי ופרנסת הילדים. והיתרתי לי קולא זו הואיל וכספי בבל מוקצים הם למעשים טובים בזכות היותם כספי הקדש למוסלמים ומימי לא ראיתי כסף טהור יותר לחכם בשביל פרנסת ביתו.⁴⁸

הגעתי לרמשק ושהיתי בה כשנתיים ימים. לא עסקתי אלא בהתייחדות ובהתבודדות בתיקון הנפש וכיבושה, כדי לצרפה ולתקן את המידות ולטהר את הלב מכל דבר זולת אלה יתעלה, כפי שלמדתי מתוך כתבי הצופים. הייתי שוהה זמן רב במסגד דמשק, עולה לצריח (מנארה) אשר בו ונועל את דלתו על נפשי למשך כל היום. משם שמתי פני לירושלים ובכל יום נכנסתי למסגד "כפת הסלע" ואנעל שערי עלי. אחר זאת נעור בי הרצון לקיים את מצוות העליה לרגל (למפה) ולהתאזר עוז מברכות מפה ואלמדניה ומן העלייה לקבר שליח אלה, תפילת אלה עליו וברכתו לשלום, אחר העליה לקבר הידיד (אברהם), תפילות אלה ושלומי עליו, ואצא להג'אז.

אך הדאגות ובקשות הילדים משכוני למולדת וחזרתי אליה, אף על פי שלא היה לי כל רצון לעשות זאת. ואמשיך לבכר את ההתייחדות ולבקש את הבדידות וטיהור הלב לשם אלה. מאורעות הזמן והדאגות למשפחה ולצורכי המחיה שיבשו עלי את מבוקשי והפריעו את טהרת בדידותי. רק לעתים רחוקות זכיתי למצבי טוהר, אך עם זאת לא חדלתי לקוות להם. הקשיים הרחיקוני מעליהם, אך אנוכי חזרתי אליהם חוזר ושוב. כך הייתי כעשר שנים ובמצבי הבדידות הללו ניגלו לי דברים אשר אין להם מניין ומיצוי. אזכיר רק את הדברים הבאים כדי להועיל בהם לקורא:

הגני יודע בוודאות, שהצופים הם הם ההולכים בדרך אלה יתעלה וש-הליכתם היא ההליכה הטובה ביותר, דרכם היא הדרך הנכונה ביותר ותכונותיהם הן התכונות הטהורות ביותר. יתר על כן, לוא ניקבעה יחדיו תבונת כל הנבונים וחכמת כל החכמים וידיעת כל הבקיאים, העומדים על סודות ההלכה, כדי לשנות דבר בהליכתם ובתכונותיהם ולהחליפו במה שהוא טוב ממנו — לא היה בכוחם לעשות זאת. כל מעשיהם בשכבם ובקומם, מלבר ומלגו, שאובים מן אור גומחת הנבואה, וזולת אור הנבואה אין אור על פני הארץ, שאפשר להאיר בו.⁴⁹

48 בחוגי החכמים והחסידים נוהגת היתה התרחקות מן הרשות ובעיקר מכספיה, שיש בהם משום "ספק חמסין וגולות". לפי דעת אלגזאלי כספי בבל טהורים כי הם כספי וקף (הקדש), שמיועדים לגמילות חסדים והחזקת מוסדות דת לטוביהם.

49 יש כאן רמז לפטוק האור שבקוראן (סורה כ"ד, פסוק 35), אשר הצופים הרבו

כללו של דבר: כלום אפשר לספר בגנותה של דרך, אשר הטהרה הנדרשת בה — והיא התנאי הראשון לה — היא טיהור הלב כולו מכל אשר זולת אלה יתעלה? והמפתח הפותח אותה — שהוא כנגד אמירת הקדושה שבתפילה⁵⁰ — הוא שקיעת הלב כולו בזכר אלה, וסופה — ביטול היש כולו באלה? וזהו סוף הדרך רק בהשוואה למה שאדם משיג, כביכול, על-ידי בחירתו ומעשיו — בעוד שבאמת סוף הדרך אינו אלא ראשיתה וכל מה שהיה לפני כן כמוהו כפרוזדור למי שהולך בה עד סופה.

מראשית הדרך יש להם לצופים גילויים וחזיונות, עד אשר הם רואים בהקיץ את המלאכים ורוחות הנביאים, שומעים מפיהם קולות ושואבים מהם ידיעות. אחר זאת עולים הם מחזיון מראה ומשל — למעלות שאין עוד בכוח הדיבור לתארן. אם ינסה איש לתאר דמותן בעל כורחו יטעה בלשונו טעות גלויה. כללו של דבר: מגיעים הם למעלה של קירבה שקצתם רואים בה התגלמות האל באדם, וקצתם התאחדות האל באדם, וקצתם רואים בה התקשרות האדם עם האל — אך כל זאת היא טעות גלויה. וכבר עמדנו על מהות טעות זו בספרנו "התכלית הנעלה".⁵¹ מי שמצב זה חזוי לו מבשרו ועצמו — אין לו לומר אלא כדברי השיר:

היה אשר היה מן הדברים, שאינני זוכר עוד.
תהי דעתך טובה על כך ואל תשאל לפרטיו!

כללו של דבר: מי שלא זכה לטעום זאת בטעם הניסיון הפנימי, אינו משיג מאמיתות הנבואה אלא את השם בלבד, וגם ניסי הקדושים לאמיתות של דבר הם רק ראשית מעשי הנביאים; כך היה גם מצבו של הנביא, תפילת אלה עליו וברכתו לשלום, בראשית שליחותו כאשר פנה להר ח'רא

להביאו ולפרשו, ואף אלגזאלי כתב עליו ספר מיוחד. וזה לשונו: "אללה אור השמים והארץ. משל אורו כגומחת קיר, אשר תוכה מנורה. המנורה בזוככית, הזוככית כזוכב מזוהר, ידליקו אותו מעץ מכורך, מזית, לא ממזרח ולא ממערב. הנה יאיר שמנו, גם לו לא תגע בו אש, אור על גבי אור, ונחה אלה לאורו את אשר יחפוק".
50 הכוונה לקריאה "אין גדול מאללה" ("אללה אַקְבָּר") הפותחת את התפילה ומכניסה את האדם למצב של קדושה (אָקְרַאס), שצריך להימשך עד סוף התפילה. בהשוואה המשולשת זו בין התפילה לבין הדרך הצופית (טהרה, שקיעה באללה, אבדן היש) מסביר אלגזאלי בצורה חדשה לא רק את הדרך הצופית, אלא הוא מדגיש גם את מעלת התפילה ותכליתה האמיתית. בספרים רבים אחרים הוא דן בפרוטרוט בנושאים אלה ומעמיק בהם שוב ושוב.

51 הכוונה לספר "התכלית הנעלה בשמות אלה היפים", בו נלחם אלגזאלי נגד תנועות מיסטיקות קיצוניות ברוח האורתודוכסיה.

(ליד מפה) והתייחד שם עם ריבונו ועבדו. עד כי אמרו הערכים: "מחמד חשק בריבונו".

מצב זה, כל מי שהולך בדרך זו יטעם בעצמו את טעמו, ומי שלא זכה לטעום ממנו — יידענו בוודאות מפי השמועה והניסיון, כאשר ירבה לשבת במחיצתם של הצופים. אז יבין זאת ודאי מתוך סיבות ומסיבות של המצב. כל היושב עמם יפיק מהם אמונה זו כי הם קהל אשר לא יתעצב כל היושב בתוכו. ומי שלא יזכה גם לחברתם — יידע נא בוודאות, שמצב זה הוא בגדר האפשר והוא מוקח בראיות מופת, כפי שהבאנו בספר "פלאי הלב" מספרנו "החייאת מדעי הדת".⁵²

כי רכישת האמת על-ידי ראית-מופת — היא ידיעה והכרת אותו מצב על-ידי ניסיון פנימי במישרין — הוא טעם והקבלה מפי השמועה והניסיון של הזולת — היא אמונה ואלה שלוש דרגות ככתוב "למען ירים אללה את המאזינים ואת אלה אשר ניתנה להם הדעת" (סורה נ"ח, פסוק 12).

אך יש גם אנשים בורים המכחישים את עצם הדבר הזה, תמהים על דיבורים כגון אלה, שומעים ולועגים: "פלא הוא, כיצד תזוים הללו תבלים", עליהם אמר אללה יתעלה: "יש בהם אשר יאזין אליך עד אשר בצאתם מעליך יאמרו הם לאשר ניתנה להם הדעת: מהו הדבר אשר אמרו זה עתה? אלה הם אשר אללה אטם את לבותם וילכו אחרי מאווייהם... ויעשם חר-שים ויעזור עיניהם" (סורה מ"ז, פסוקים 18; 25).

ועל כורחי הבנתי מן ההליכה בדרכם גם את אמיתות הנבואה וסגולתה. ואין מגוס מן הדיון ביסודותיה, כי נחוץ הוא ביותר.

52 "החייאת מדעי הדת" הוא שם ספרו הגדול של אלגזאלי, שכתב לאחר פרישתו מבגדאד (ראה במבוא). הספר מחולק לארבעים ספרי משנה. הכוונה כאן לספר העשרים ואחד מספרים אלה, בו דן אלגזאלי ברוח ובנפש, בדרכי רכישת המדעים לסוגיהם ובדרך החייה הדתית.

אמיתות הנבואה והזדקקות כל הבריות אליה

דע, שעצם האדם מטבע בריאתו — ריק, שומם מכל, וללא ידיעה על עור-למות אללה יתעלה. והעולמות רבים, ורק אללה יתעלה לבדו יספרם ככתוב "ולא ידע את גדודי אלהיך בלתי אם הוא" (סורה ע"ד, פסוק 31). האדם לומד על העולמות רק באמצעות תפיסות, וכל תפיסה ותפיסה נבראת כדי שיעמוד האדם באמצעותה על עולם מן המצויים, כי במילה "עולם" כוונתנו לסוגי הדברים המצויים.

הדבר הראשון שנברא באדם הוא חוש המישוש, שבעזרתו הוא יכול לתפוש מצויים מסוגים מסויימים, כגון החום והקור, הרטיבות והיובש, הרוך והגסות וכיוצא באלה. אך חוש המישוש אינו יכול כלל לתפוס את הצבעים והקולות, ולגבי חוש המישוש דברים אלה הם כנעדרים מן המציאות. אחר כך נברא באדם חוש הראייה, שבו הוא תופס צבעים וצורות וזהו הנרחב שב-עולמות החושים. אחר כך נוטעים בו את השמיעה והוא שומע קולות ונעי-מות, ונברא בו הטעם וכן הלאה, עד אשר יעבור אל מעבר לעולם החושים. ובהיותו כבן שבע שנים, ייברא בו כוח ההבחנה ויפתח שלב חדש בשלבי התפתחותו. מלבד הדברים הנתפסים בחושים, יוסיף עתה לתפוס דברים אשר אינם בנמצא בעולם התחושה. אחר כך יעלה לדרגה אחרת וייברא בו השכל, ויתפוס דברים שהם בהכרח, דברים שהם באפשר ושאינם באפשר ודברים אשר לא היו קיימים בשלבים הקודמים.

ולמעלה מן דרגת השכל יש שלב אשר בו נפתחת עין נוספת, ובעין זו רואה האדם גסטרות ועתידות ושאר דברים, אשר השכל רחוק מהם כרחוק כוח ההבחנה מתפיסת הדברים שבשכל, וכרחוק כוח התחושה מתפיסת הדברים שבהבחנה. כשם שבעל ההבחנה, אילו הציגו לפניו דברים הניתפסים בשכל, היה דוחה אותם כבלתי מתקבלים על הדעת — כך אחזים מן החכמים דור-חיים מציאות דברים הנתפסים בנבואה, ורואים אותם כבלתי מתקבלים על הדעת. אולם זו תכלית האווילות ואין סימוכין לדבריהם, אלא זו דרגה אשר לא הגיעו עדיה, ולגביהם היא אינה בנמצא, אך הם מניחים שהיא נעדרת

אמיתות הנבואה והזדקקות כל הבריות אליה

מן המציאות בכלל. משל למה הדבר דומה? לעיוור מבטן ומלידה, אשר לולא שמע מן המסורת ומפי השמועה על הצבעים והצורות, והוגד לו על כך לראשונה — לא היה מבין זאת ולא היה חושב זאת לדבר המתקבל על הדעת.

חסד עשה אללה עם ברואיו ויתן להם טעם מה מסגולת הנבואה — בשיי-נה. הישן תופס את הנסתרות בגלוי או בכסות משל, שיש לו פיתרון. אך אילו הוגד לאדם, אשר לא חזה זאת מבשרו, לאמור: יש בני אדם הנופלים מתעלפים כמתים, וחושי המישוש, השמיעה והראייה נוטשים אותם ואז ניגלים להם סתרי דברים — בוודאי היה מכחיש זאת ומוכיח במופתים את היות הדבר בטל. וכך היה אומר: כחות התחושה הם האמצעים לתפוס דבר ומי שאינו תופס את הדברים כאשר חושים אלה פועלים בו — על אחת כמה וכמה שלא יתפסם בהיותם רדומים! אולם זה סוג של היקש, שהמציאות וההתבוננות מכחישות את אמיתותו. כשם שהשכל הוא שלב משלבי התפתחותו של האדם, בו נפתחת לו עין, אשר באמצעותה רואה היא דברים הנתפסים בשכל, שהחושים היו רחוקים מהם — כך גם הנבואה כינוי היא לשלב בו נפתחת עין, אשר אור לה ובאור זה ניגלים סתרי דברים ומה שאין השכל תופשו.⁵³

הספק בנבואה, יכול, איפוא, שיהא בדבר היותה אפשרית, או בדבר היותה מצויה ומתרחשת, או בדבר היותה מושגת על-ידי אדם מסויים. הראייה לאפשרות הנבואה — היא עצם מציאותה. והראייה להיותה מצויה — היא מציאות מדעים בעולם, אשר אין להעלות על הדעת כי יושגו בשכל אנוש כגון הרפואה והאסטרונומיה. מי שחקר בהם יודע בוודאות, שאין להשיגם אלא בסייעתא דשמיא ובחסדי אללה יתעלה ואין כל דרך לרוכשם מן הניסיון. הנה יש חוקים בין חוקי האסטרונומיה המתרחשים רק אחת באלף שנה, וכיצד יוכר דבר זה מן הניסיון? וכיצד בזה סגולותיהן של התרופות. על כן הווי למד מהוכחה זו, שיש אפשרות למצוא דרך לתפוס דברים, שאינם נתפסים בשכל — וכונתנו כאן לנבואה. אמנם אין זה ממצה

53 אלגואלי מאמין במציאותם של שלושה עולמות: "עולם המלוכה והניגלה", הוא עול-מנו החולף והכלה, שאינו אלא בבואה ל"עולם המלכות העליון" (הדומה ל"עולם האידאית" האפלטוני ואשר ממנו ניגלות האמיתות לנביא בעת חזיונו), ועולם ביניים שפנים לו לכאן ולכאן. (האדם הוא "עולם קטן" מבחינה זאת. גופו מייצג את העולם החולף, נפשו את העולם העליון ורגשותיו שבתוהו את עולם הביניים). כאן המדובר בתפיסת דברים מעולם המלכות העליון בעין פנימית "נבואית".

אמיתות הנבואה והזדקקות כל הבריות אליה

עדין את מהות הנבואה, אך תפיסת סוג זה של דברים החורגים מתחום הדברים הנתפסים בשכל היא אחת מסגולותיה של הנבואה ויש לה רבות נוספות, ומה שהזכרנו כאן היא רק טיפה מים סגולותיה. ולא הזכרנו דבר זה אלא משום שמעין זה אתה מוצא בדברים הנתפסים על ידיך בשינה, וכן יש לפניך מדעים כרפואה וכאסטרונומיה, שהם נמנים על ניטי הנביאים, על-ידי הם השלום, ואין כל דרך לנבונים להשיגם בכוח תבונתם.⁵⁴

שאר סגולות הנבואה נתפסות רק על-ידי שאדם עצמו טועם בהן בהיותו הולך בדרך התצוף. הנה על הסגולה היא — גילוי הניסתרות — עמדת בזכות דוגמה שהוראית על-ידי אלוהים, הלא הוא מצב השינה האמלי הוא — לא היית מאמין באמיתותה. ואם יש לו לנביא סגולה, אשר לא תוכל להמשילה ולהדגימה לך ולא תבין אותה כלל — הכיצד תאמין באמיתותה? והרי סוף האמונה בהבנה תחילה. על כן, מעין זה תשיג בראשית דרך התצוף, שעה שאתה טועם בו טעם-מה במישרים במידה שהדבר ניתן ורוכש מידה מסוימת של אמונה באמיתותם של הדברים, שאינם נתפסים בכוח ההיקש ההגיוני. וסגולה זו תספיק לך, כדי להאמין בעצם הנבואה.

אך אם תטיל ספק בהיות איש פלוני נביא — לא תגיע לוודאות אלא אם כן תכיר את הליכותיו מתוך ראייה או שמיעה מפי המסורת המסורה מדור לדור. כך, למשל, אם יודע אתה רפואה מהי ומדע ההלכה מהו — יש בכוחך להכיר את הרופאים ואת חכמי ההלכה, מתוך ראיית מצביהם ושמיעת דבריהם — גם אם לא תראה אותם בעין. הרי לא ייבצר ממך לדעת שאלשאר עיני⁵⁵ היה חכם הלכה ושגלינוס היה רופא — בידיעה ודאית ולא בקבלה מסורה מפי הזולת. אתה תלמד מעט מן ההלכה והרפואה, תקרא את ספריהם והיבוריהם ותרכוש על-ידי כך ידיעת-ודאי הכרחית על אודותיהם. בדרך מה לכך, כאשר תבין את משמעות הנבואה ותרבה לעיין בקוראן ובמסורת — תרכוש ידיעת-ודאי הכרחית שהנביא, תפילת אללה עליו וברכתו לשלום, עמד על הגבוהה שבדרגות הנבואה. ואושש נא ידיעה זו על-ידי בחינת אמיתות הדברים שאמר הנביא על המצוות המעשיות והשפעתן על טיהור הלב. עד מה נאמנו דבריו, תפילת אללה עליו וברכתו לשלום, באומרו: "המקיים מצוות לפי ידיעתו — יורישנו אללה דעת אשר לא ידע" ודבר

54 הנחתו של אלגואלי, שלא בכל ספריו הוא נאמן לה, היא שראשיתם של מדעים אלה בהשראה אלוהית, אך דבר זה, כמוכח, אינו שולל מן האדם את היכולת להעמיק במדעים אלה בכוח שכלו ולפתחם בכוחותיו הוא.

55 ראה לעיל הערה 35.

אמיתות הנבואה והודקקות כל הבריות אליה

אמת בפיו באומרו: "הנותן ידו לרשע — ישליטנו אללה עליו" ודברו אמת בפיו באומרו: "המשכים כשבבלו רק שאיפה אחת — יספקנו אללה יתעלה את כל מאווי העולם הזה והעולם הבא". כאשר תבחן כך אלף, אלפיים ואל-פי מקרים — תרכוש ידיעת-ודאי הכרחית, אשר לא תטיל בה ספק. על כן בדרך זו הווי מבקש את האמונה הוודאית בנבואה ולא בדרך הפיי-כת המטה לנחש או בקיעת הירח.⁵⁶ אם אתה מסתכל בניסים בלבד ואינך מו-סיף עליהם את המסיבות הרבות, המלוות אותם ושאינן להן מניין—עלול אתה להרהר שאיך כאל אלא כישוף ואחיות עיניים או התעיה מצד אללה יתעלה כי "אכן אללה יתעה את אשר יחפוץ ואת אשר יחפוץ ינחה בדרך הישרה" (סורה ל"ה, פסוק 8). הנה עומדת לפניך שוב שאלת הניסים. אם לאמונתך משמשים יסוד מופתי הגיון על כוחו המושכל של הנס — תתמוטט אמונתך כאשר יוטחו נגדך דברים ערוכים היטב על הספק והסתום שבנס. יהיו נא איפוא, ניסים כגון אלה רק אחת הראיות והמסיבות המעצבות את כלל השקפתך, עד אשר תרכוש ידיעת-ודאי הכרחית, שאיך בידך עוד להביא לה אסמכתה מדוייקת; משל למה הדבר דומה? לאיש, אשר קבוצת בני-אדם הודיעתהו ידיעה מפה לאוזן, ואיך הוא יכול לזכור אדם מסויים אחד שמפיו הגיעה לו הוודאות. מקורה אינו ידוע לו עוד, אך אי אפשר שיהא מצוי מחוץ לקבוצה זו, אף כי לא ייתכן לציין בתוכה את היחידים. זאת אמונת-דעת איתנה, ואשר לטעם החוויה הפנימית במישרין — הרי הוא כר-איייה בעין וכאחיוה ביד ואיך להגיע אליו אלא בדרך הצופים. כל האמור על אמיתות הנבואה דיו לתכליתו כאן, ועתה הריני פונה להסביר משום מה היא נחוצה.

56 נרמזים כאן ניסי משה ומחמד (סיפור בקיעת הירח עליידי מחמד מבוסס על דרש פסוק 1 בסורה ניד הנקראת "סורת הירח", וראה גם לעיל הערה 40).

פרק ח

הסיבות לשובי להרביץ תורה אחרי אשר חדלתי מכך

לאחר ששקדתי כעשר שנים על ההתייחדות והבדידות נתגלה לי בהכרח ומסיבות שלא אוכל לפורטן, אם על-ידי חוויה פנימית, אם על-ידי ידיעה מושכלת ואם על-ידי קבלה שבאמונה, שהאדם מורכב מגוף ולב. ב"לב" אני מתכוון לטבעו האמיתי של רוח האדם, שהוא מקום משכן דעת אלהים, אבל לא ללב של דם ובשר, שהוא גם נחלת הגוף המת והבהמה. כן נתגלה לי שכשם שלגוף בריאות אשר בה אושרו — חולי אשר בו כליונו, כן גם ללב בריאות ושלמות, ולא יינצל "בלתי הבא אל אללה בלב שלם" (סורה כ"ו, פסוק 89), ולו חולי אשר בו כליון נצח לעולם הבא. כדבר אללה יתעלה בקוראן: "חולי בליבותם" (סורה ב, פסוק 10 ועוד). העדר דעת אלוהים הוא כסם מוות והמרי בו על-ידי ההליכה אחר התאוות הוא חולי המחלה את הלב, אך דעת אלהים היא סם חיים והשמיעה בקולו, על-ידי כיבוש היצר, היא הרפואה המרפאה אותו. ואיך דרך לרפא את הלב, להסיר מעליו את המחלה ולהבריאו כי אם בתרופות, כשם שאיך דרך אחרת לרפא את הגוף. תרופות הגוף מסייעות לקנות את הבריאות בשל תכונה מיוחדת שבהן, אשר אין הנבונים יכולים להשיגה בכוח שכלם, ויש צורך ללכת בעניין זה באמור-נה עיוורת אחרי מסורת הרופאים, שקיבלוה מן הנביאים. והנביאים עמדו על טבעם של הדברים בכוח הנבואה. וכן נמצאתי למד בעל כרחי כי גם התרופות שהן המצוות, על פרטיהן ודקדוקיהן כפי שהוגדרו ונקבעו על-ידי הנביאים — אין לעמוד על דרך השפעתן בכוח שכלם של הנבונים, ויש ללכת גם בהן באמונה עיוורת אחרי הנביאים, שעמדו על טבען באור הנבואה, ולא בכוח התבונה. כשם שהתרופות מורכבות מיסודות שונים במהות ובכמות, ויש שהם כפולי משקל ומניין כנגד אחרים — והבדל זה בכמות יש בו סוד, שהוא מסוג סגולות היחוד — כך גם המצוות, שהן התרופות למחלות הלב, מורכבות ממעשים שונים במהות ובכמות. כך, למשל, מספר הסגידות הוא פי שניים ממספר ההשתחויות, ותפילת הבוקר היא מחצית

הסיבות לשובי להרביץ תורה אחרי אשר חדלתי מכך

מניינה של תפילת המנחה.⁵⁷ וכאן סוד גדול, שהוא מסוג אותן סגולות הייחוד שאין אדם עומד עליהן אלא באור הנבואה בלבד.

אכן, כסיל ונבער מאד הוא האיש, המבקש להסיק בדרך השכל את טעמי המצוות או המניח שמקורן במקרה ולא בסוד האלוהי שבהן, המחייב אותן בדרך סגולה מיוחדת.⁵⁸ וכשם שהתרופות יש להן יסודות שהם עיקרן, וגם תוספות המשלימות אותם ולכל אחת מהן השפעה מיוחדת על מעשי היסודות — כך גם מצוות שהן רשות ומנהג משלימות את השפעת היסודות דות במצוות המעשיות. כללו של דבר: הנביאים הם רופאי מחלות הנפש ואילו שכלנו, זה כוחו וזו תועלתו, שהוא מודיע ומעיד על האמת שבנבואה ועל חוסר האונים של עצמו באין יכולת לו לרדת לעומקם של הדברים הנתפסים בעין הנבואה; אותה שעה יאחו בידינו וימסור אותנו לידיה כדרך שנוהגים למסור עיוורים לידי מדריכים, וחולים נבוכים לידי רופאים רחמינים. עד כאן סוף דרכו של השכל. מכאן ואילך הוא לא יצליח להבין אלא אותם דברים שהרופא מודיע לו, ודברים אלה נתוודעו לי בידיעת-יודאי הכרחית הדומה לראייה בעין — בעיתות התייחדות והתבודדות.

אחרי כל אלה ראיתי את האמונה הרופפת של הבריות בשורש הנבואה, באמיתותה ובמצוות-עשה שנתפרשו על ידה. ראיתי כי דעות אלה רווחות בין הבריות, או חקרתי מה גרם להם לבריות להתרשל ולאמונתם להתרופף, ומצאתי לכך ארבע סיבות:

א. סיבה מצד השקועים במדע הפילוסופיה.

ב. סיבה מצד השקועים בדרך התצוף.

57 התפילה באסלאם מורכבת מיחידה הנקראת נְקֵעָה — כריעה — וכוללת מער-כת פעולות, בהן קריאת הפרק הראשון שבקוראן וסגרת אלפאתחה, השתחויה ושתי סגידות המלחות ישיבה והזדקפות ותנועות ידים מסורתיות. מספר הנְקֵעוֹת — שהן חובה בכל תפילה מתוך חמש התפילות ביממה — שונה. בתפילת הבוקר חובה להתפלל שתי נְקֵעוֹת (אך נוהג הוא להוסיף עליהן ולהתפלל שש נְקֵעוֹת) ואילו בתפילת המנחה חובה להתפלל ארבע נְקֵעוֹת (אך נוהג הוא להתפלל שמונה).

58 אלגזאלי איננו עקבי לגמרי בסענתו זאת. למעשה דורש הוא במקומות הרבה לחקור בטעמן של המצוות כדי לקיימן כהלכתן, אלא שאיננו רואה, כנראה, אפשרות לרדת לסודות ההשגחה האלוהית בכל פרט ופרט. על כן יש שהוא רואה דוקא בקיום מצוה שאיננו מבינים את טעמה ותכליתה ("מצוות שמעיות" ביהדות) עדות לאמונה אמיתית ולציות נכון לאל. שאלת "טעמי המצוות" העסיקה הרבה, כידוע, גם את חכמי ישראל בכל הדורות והשחה את הנאמר כאן לכוזרי ג', ז'; א', סוף צ"ט; ג', סוף ג"ג; ג', מ"ט.

הסיבות לשובי להרביץ תורה אחרי אשר חדלתי מכך

ג. סיבה מצד המודים בעיקרי התעלים.

ד. סיבה הנעוצה במעשיהם של אלה. שנתפרסמו בין הבריות כאנשי מדע, זמן מה בדקתי אחרי הבריות, ואשאל את המתרשל במצוות על ספקותיו, ואחקור את אמונתו וצפונות לבבו לאמר: מה לך מתרשל בהן? אם מאמין אתה בעולם הבא ואינך מכין עצמך לקראתו ומוכר אותו בעבור העולם הזה — הרי זו כסילות! שהרי לא תמכור שניים בעבור האחד, וכיצד תמכור חיי עולם בעבור חיי שעה? ואם אינך מאמין — הרי כופר אתה! על כן, שנס מתניך לבקש את האמונה והתבונן מה גרם לכפירתך הנסתרת, שהיא בקרב לבך פנימה והיא אף מקור עזות פניך כלפי חוץ, אפילו אין אתה מודה בכך ומתקשט באמונה ונוהג כבוד בהלכה.

יש שיענה אחד: אילו דקדוק במצוות היה חובה — בוודאי ראוי היה לחכם כמים לנהוג כך. והנה פלוני, מן המפורסמים שבנכבדים, אינו מתפלל ואל-מוני שותה יין; זה מכלה כספי הקדשים וכספי יתומים, וזה נהנה מעושרה של רשות ואינו מדיר עצמו מן האיסור,⁵⁹ ושלישי לוקח שוחד במשפט ובעדות ועוד עבירות כהנה וכהנה.

ויש שהשני יטען שהוא צופי, שהגיע למדרגה שרוממתהו מן החובה לקיים מצוות.

ויש שלישי שיתלה עצמו באחת מדעותיהם המפוקפקות של "אנשי ההפקר".⁶⁰ וכל אלה אך תעו מדרך התצוף.

והרביעי, שארח לחברתם של אנשי התעלים, יאמר: האמת שתומה והדרך אליה קשה, רבים בה חילוקי הדעות ואין אסכולה אחת עדיפה מרעותה; מופתי השכל סותרים זה את זה ואין לסמוך על דעתם של בעלי הדעה, ואילו מי שמכוון את הבריות להוראה הסמכותית פוסק בשרירות לב, ללא תוכחה, וכיצד אמצא את הוודאות בתוך הספק?

וכה יאמר החמישי: אין אני רגיל לקיים מצוות על יסוד קבלה מסורה, אולם אנוכי עיינתי בספרי הפילוסופיה ועמדתי על אמיתות הנבואה, שעיקר תוכנה נוסד על התבונה והתועלת. ותכלית המצוות המעשיות — לבלום

59 הכונה לאיסור משום "ספק חמסין וגזלות" (ראה לעיל הערה 48) כי האסלאם אינו מכיר איסורי מאכלות כיהדות ואוסר רק על מספר קטן של דברי מאכל ומשקה כשתיית היין ואכילת נבלה וטרפה (ראה גם להלן עמ' 68).

60 אצאחיה — "אנשי ההפקר". כינוי גנאי שכיח למתרשלים בקיום המצוות ונוהגים היתר בכל, מתוך אמונה מפוקפקת במעלתם האלוהית, כדרך השיעים או הצופים הקיצוניים.

הסיבות לשובי להרביץ תורה אחרי אשר חדלתי מכך

את המוני העם ולמונעם ממלחמה וריב אחים ומשילוח רסן התאזות. אך אני אין חלקי עם הבורים, שתהא חובת המצווה חלה גם עלי. אני — עם החכמים אני נמנה, הולך בדרכי התבונה ומתבונן בה ואיני זקוק עוד לקבלת המסורת. זה תוכן אמונתו של מי שעיין בספרי הפילוסופים המיטפסיסיקאים, ודבר זה אתה למד מספריהם של אפן סינא ואלפאראבי.⁶¹ אך להם אין שם האסלאם אלא נוי וקישוט בלבד.

ויש שנראה את האחד מהם קורא בקוראן ומשתתף בתפילה בציבור ובשאר התפילות, רוממות ההלכה בגרונו ועם זה אינו מונע עצמו לא משיית היין ולא משאר מיני שחיתות והפקרות. וכאשר ייאמר לו: אם אין הנבואה אמת למה איפוא תתפלל? אולי ישיב: לשם תיקון הגוף ומשום שכך נוהגים במקומנו, ובשביל לשמור על שלום רכושי וילדי. ואולי יענה: ההלכה יציבה והנבואה אמת. ואם ישאלוהו: למה איפוא תשתה יין? ישיב: לא גזרו על היין, אלא משום שהוא מביא לידי איבה ושנאה, אבל אני בחכמי מתי, נוהג בו זהירות ואיני מבקש אלא לחדר בו את מוחי. עד כי אפן סינא הזכיר באחד מספריו עניין זה וכתב, שנדר נדר לאללה שיעשה כך וכך, שיכבד את דיני ההלכה ולא יתירשל בקיום המצוות ולא ישתה יין מתוך בקשת שעשוע כי אם למען ריפוי והחלמה בלבד! זה סופה של אמונתו הטוהרה וקפדנותו בקבלת עול מצוות — שלשם ריפוי הגוף הוציא את שתיית היין מכלל האיסורים! אכן זאת אמונת הפילוסופים הטוענים שבעלי אמונה הם רבים הלכו שולל אחריהם, במיוחד בשל רפיון הטענה שבפי יריביהם, שהכחישו את מדעי ההנדסה וההיגיון ומדעים אחרים הכרחיים לכל, כפי שהסברנו לעיל.

הנה התבוננתי אל הבריות ואל אמונתם הרופפת כל כך בשל סיבות אלה ואראה, שדעתי היתה נתונה לגילוי ספקות אלה במידה כזו, עד שקל היה בעיני לגלות את תעיתם מלגום לגימה אחת של מים, משום שהתעמקתי הרבה בתורותיהם ובשיטותיהם; כוונתי לשיטות הצופים והפילוסופים ואנשי התעלים והחכמים הידועים. עלה בדעתי שזאת היא גוירת השעה שאין לדחותה: מה מועיל לך בפרישות ובהתבודדות שעה שפשה החולי והרופאים נגועים והבריות צומדים על סף הכליון? אז ענית בנפשי: כלום השעה כשרה לקרוע אפלה זו ולכתר מחשכים אלה? הרי השעה שעת רפיון והתקופה תקופת שוא ושקר. אם תפנה עתה להשיב את הבריות מדרכם אל

61 ראה לעיל הערה 13.

הסיבות לשובי להרביץ תורה אחרי אשר חדלתי מכך

האמת — ודאי יהיו עוינים אותך כל בני הדור! כיצד תעמוד נגדם וכיצד תחיה עמם? אכן, דבר כזה יקום ויהי רק בשעה נוחה יותר ובסיועו של שליט ירא שמים וגיבור, ואשיחה בלבי עם קוני כי ירצה את מעשי בהמשיכי בפרישות יען כי אולה ידי לגלות את האמת במופתי ההיגיון. אך אללה יתעלה גזר גורה לעורר את רצון שליט הדור מעצמו, ללא מניע מן החוץ, לצוותני לצאת אל נישאפור כדי להלחם באותו רפיון. וכה חזקה עלי מצוותו, עד כי מנודה הייתי מכל לוא מיאנתי להישמע לה. אז עלה בדעתי, שנתרופף כוחו של ההיתר — אשר היתרתי לעצמי להמשיך בהתברר דדותי — לאמר: לא יאה הוא, שהעצלות ובקשת הרווחה, יוקרת הנפש והי רצון להגן עליה מפני פגיעתן הרעה של הבריות יהיו המניעים אותך לדבוק בהתבודדות. התנהג היתר כך מפני הקושי לעמוד בפני הבריות, והרי אללה ישתבח ויתעלה אמר בקוראן: "בשם אללה הרחמן והרחום. א. ל. מ. 62 היד" מו בני אדם כי ייעזבו לנפשם באומרם 'האמנו' ולא ינוסו במסה? וכבר ניי סינו את אשר קמו לפניהם" וגו' (סורה כ"ט, פסוקים 1—2). ואמר אללה, יתרוםם ויתהדר, לשליחו שהוא היקר בבריות: "הנה ניתנו שליחים לפניך לכוזבים ויחילו כאשר ניתנו לכוזבים ויעונו עד בוא אליהם תשועתנו, כי אין אשר יחליף את דבר אללה. הן בא אליך דבר קורות השליחים" (סורה ו', פסוק 34). ועוד אמר, יתרוםם ויתהדר "בשם אללה הרחמן והרחום והר" חום. י. ס. נשבעתי בקוראן המלא חכמה". עד "אכן תזהיר רק את אשר הלך אחרי ההזרה וירא את הרחמן בסתר" (סורה ל"ו, פסוקים 1; 34).

ואיוועץ באחדים מבעלי הלבבות והחזיונות, ויסכימו יחדיו ליעצני לצאת מן הבדידות ולנטוש את תא התייחדותי. גם חלומות רבים של צדיקים, רצופים בזה אחר זה, נוספו והעידו, שצעד זה פתח הוא לטוב וליושר, שגור אללה ישתבח על ראשית מאה זאת. ותחזק תקוותי, ותגבר בלבי המחשבה הטובה בשל עדויות אלה. והרי אללה ישתבח הבטיח להחיות את דתו בראשית כל מאה! 63 ויקל אללה עלי את השיבה לנישאפור כדי ליטול עלי

62 כשלושים פרק בקוראן אתה מוצא בראשם מספר אותיות מסוג זה, שאיש אינו יודע פשרן. המסורת המוסלמית והמחקר כאחד העלו השערות רבות ומגוונות בנוגע לאותיות אלה. המתקבל ביותר היא ההשערה שהן ראשי היתבות של שמות בעלי החי רסים, העלים, הגועים וכיו"ב, שעליהם נרשמו הפרקים לראשונה, בטרם נערך הקוראן. האותיות הללו נחשבות עד היום לקדושות וקצתן אף משמשות כשמות פרטיים. 63 אלגואלי חזר להוראה בראשית המאה הששית להגריה. הוא רומז כאן לתקופתו מפורסם, וזה לשונו: "אמר שליח אללה, תפילות אללה עליו וברכתו לשלום! הנה ישלח

הסיבות לשובי להרביץ תורה אחרי אשר חדלתי מכך

משימה זו בחודש ד'ו אלקעדה 499. יציאתי מבגדאד הייתה בחודש זה בש"ג 488, ולפיכך נמשך זמן התבודדותי כדי אחת עשרה שנה.⁶⁴

שיבה זו, שגור עליה אללה יתעלה, היא מנפלאות גזירותי, משום שלא עלה בדעתי מעין זה בזמן התבודדותי, כשם שלא עלה כלל בדעתי קודם לכן לצאת את בגדאד ולנטוש את עמדתי בה. אך אללה יתעלה משנה הלבבות ו"לב המאמין בין שתי אצבעות מאצבעות ידיו" (כדברי ההדית). ואולם ידעתי גם ידעתי כי אפילו אני שב להרביץ תורה — אין בכך משום שיבה, כי אין השיבה אלא חזרה אל מה שהיה לפני. אך לפני הייתי מרביץ תורה, הנותנת לבעליה גדולה וחיי שעה, ואליהם מכוון הייתי את הבריות בדיבור ובמעשה ותהי זאת מגמתי ותכליתי. אבל עכשיו מכוון אני את הבריות אל דעת, שבוכותה פורש אדם מן הגדולה ומכיר את אפסותה. זה אדיר-הפצי עתה, כל מגמתי ותאוות לבי, ודבר זה גלוי וידוע לפני אלוהים. שואף אני לתקן את נפשי ואת זולתי, ואינני יודע אם אגיע אל מחוץ חפצי, או שמא ייקפד פתיל חיי בטרם אשיג את תכליתי. אולם מאמין אני באמונת אומן ובחזון לב, שאין תפארת ואין גבורה אלא באללה הגדול והמהולל מאוד. לא אני אנוע כי אם הוא אשר הניעני, לא אני אפעל כי אם הוא אשר הקימני לפעול. על כן אשאלה ממנו לכל לראש כי יואל לתקן דרכי, ואחרי כן יתקן נא בי את זולתי; יורני את דרך הישר ואחרי כן יורה בי לזולתי; ויראני כי האמת אמת ויזכני לבדוק בה, ויראני כי השוא שוא ויזכני לר-חוק מעליו.

בשוב עתה אל הסיבות של רפיון האמונה, אשר הזכרנו ונפרט את הדרך להדריך את הבריות ולהצילם מדרכי האבדון:

הטיפול באלה אשר טענו שנבוכו בגלל מה ששמעו מאנשי התעלים הוא

אללה יתעלה לאומה זו בראש כל מאה שנה מי אשר יחדש עליה את אמונתה. בדרך כלל מייחסים תפקיד זה לחליף ירא השמים עמר השני (מת 720), לחכם ההלכה אלשאפעי ולתיאלוגים אלשאפעי; אלבאקלאני ואלגואלי — לפי סדר המאות. בחדאי בהשפעת חזית זה בחר אלגואלי לספרו הגדול את השם "החייאת מדעי הדת".

64 חשבון השנים הוא לפי שנות הירח של התאריך המוסלמי שהן קצרות, כידוע, משנות השמש (לפי התאריך הנוצרי יצא את בגדאד בסוף שנת 1095 וחזר להוראה בנישאפור באמצע שנת 1106). היציאה והשיבה חלות באותו חודש ממש (החודש השנים עשר בלות המוסלמי), בדומה למסורת על מחמד שנולה, היגר ממכה לאלמדינה ומת באותו יום בשנה (והשחה המסורת על יום לידתו ומותו של משה רבנו).

הסיבות לשובי להרביץ תורה אחרי אשר חדלתי מכך

בהתאם למה שהבאנו בספרנו "אמת המידה הישרה"⁶⁵ ולא נאריך בעניין זה בספרנו כאן. ובנוגע למה שהעלו בדמיונם "אנשי ההפקר" — סיכמנו את דעותיהם המפוקפקות בשבעה סוגים וגיליונם בספר ה"אלכימיה של האור-שר".⁶⁶ ואילו מי שאמונתו שובשה בדרך הפילוסופיה עד כי הכחיש את עצם הנבואה — הרי כבר עמדנו על אמיתות הנבואה ועל היותה מצוייה בהכרח, והוכחנו זאת בראיה של מציאות מדע סגולות התרופות, הכוכבים וזולתם. רק בשביל כך הבאנו שם הקדמה זו ובהכרחנו כראיה את סגולות הרפואה והאסטרונומיה כי הן כלולות במדעיהם. אך את מופת הנבואה נבחר לכל בקי במדע מן המדעים כגון: אסטרונומיה, רפואה, מדעי הטבע, מגיה וידע הקמעות, על-ידי משל מתוך תחום מדעו הוא.

מי שמודה בנבואה בפיו ומשווה את יסודות ההלכה לחכמת אדם, הרי זה כופר בנבואה ומאמין במחוקק שמזלו משפיע על הבריות להישמע לו, אך דבר אין לזה ולנבואה. האמונה בנבואה פירושה — להודות כי מעל שלב השכל מצוי עוד שלב עליון שבו נפתחת עין המשיגה דברים מיוחדים, אשר השכל רחוק מהם כרחוק השמיעה מהשגת הצבעים ורחוק הראייה מהשגת קולות ורחוק כל החושים מתפיסת מושגי השכל. החושב שדבר זה אינו אפשרי — לו ייאמר כי כבר הוכחנו בראיה חותכת, שהדבר אפשרי ואפילו מצוי. והמניח כי דבר זה אפשרי — לו ייאמר, שבכך אישר מציאותם של דברים הקרויים סגולות, אשר פעולת השכל אינה נוגעת בהן נגיעה כל שהיא. יתר על כן, יש שהשכל מכחיש אותן ואף פוסק שהן נמנעות המציאות. כך, למשל, גרגר קטן של האופיום, הריהו סם מוות, הואיל ומקפיא הוא את הדם בעורקים בשל הקור העז שבתוכו. אך הטוען לידע במדעי הטבע מניח שאין תרכובת מצננת זולת זו, אשר בה מצויים יסודות המים והאדמה, כי הם היסודות הקרים. אולם ידוע הוא, שמשקל רב של מים ואדמה אינו מגיע לכוחו של האופיום לצנן תוכו של הגוף, ומומחה במדעי הטבע, אילו הוגד לו דבר זה אשר לא נודע לו מתוך ניסיון — בוודאי היה אומר: "דבר זה נמנע המציאות הוא. והראיה לכך היא שיש באופיום יסודות האש והאוויר והללו אינם מוסיפים קור. אך אפילו נניח שכולו מורכב

65 ראה לעיל הערה 37.

66 ספר בשם זה מצוי הן בפרסית (כנראה המקור) והן באורדו ובערבית (כנראה ספרים מאוחרים שיחסו לאנגזאלי). הספר הפרסי עוסק בנושאים העיקריים של "החייאת מדעי הדת".

הסיבות לשובי להרביץ תורה אחרי אשר חדלתי מכך

מים ואדמה — הרי גם דבר זה לא היה מחייב להניח מידה קיצונית זו של צינור, ועתה, בהיוסף עוד שני יסודות חמים — על אחת כמה וכמה שאין להניח זאת! והוא חושב זאת לראיה חותכת. אכן, מרבית ראיות הפילוסוף פים במדעי הטבע והמיטפיסיקה בנויות בתבנית זאת. הם תפסו את הדברים כפי מידת הסתכלותם ובינתם ומה שלא היו רגילים בו — הגיחו שאינו אפשרי. כך אלמלי שחזון אמת בחלום דבר רגיל הוא, כי או אילו היה טוען מישהו שבזמן תרדמת החושים הוא לומד את הנסתרות — בוודאי היו מכחישים את דבריו כל בעלי השכל מסוג זה.

ולוא נאמר לאיש: "היתכן כי יהיה דבר בעולם, וגודלו כגודל גרגר, אשר יונח בעיר ויאכל כל אותה העיר, ואחרי כן גם את עצמו — ולא יותר שריד ופליט מן העיר ומכל אשר בתוכה, אף הוא עצמו לא יותר?" בוודאי היה משיב לאמר: "הרי דבר זה בלתי אפשרי והוא מכלל דברי הבאי!" אולם הרי זו גם דרכה של האש, ויכחישנה, כאשר ישמע על כך, רק מי אשר לא ראה את האש מימיו והנה מרבית ההכחשות לפלאי העולם הבא הן מסוג זה.

על כן נאמר לבקי במדעי הטבע: "הנה נאלצת להודות שהאופיום יש בו סגולה מיוחדת לצינור, שאיננה נתפסת על דרך ההיקש ההגייוני הרגיל בטבע. מדוע, אפוא, לא יתכן, שגם ביסודות ההלכה הדתית יהיו סגולות מיוחדות לריפוי הלבבות ולצירופם, אשר אין לתופסן בכוח התבונה השכחית ושאפשר לראותן רק בעין הנבואה?"

יתר על כן, הרי הודו החכמים בסגולות מופלאות עוד יותר, אף העלו אותן על ספר, כגון הסגולות המופלאות לטיפול באשה ההרה, אשר חזק עליה צירי לידה, בעזרת לוח זה:

ב	ט	ד
ז	ה	ג
ו	א	ח

2	9	4
7	5	3
6	1	8

רושמים תבנית זו על שני טלאים, אשר לא נגעו בהם מים. האישה ההרה נותנת בהם עיניה ומניחה אותם תחת רגליה ומיד ממהר הולך לצאת.

הסיבות לשובי להרביץ תורה אחרי אשר חדלתי מכך

הנה הודו, שדבר זה אפשרי ומנוהו בין "פלאי הסגולות". וזה הוא לוח, אשר בו תשע משבצות, ובהן מספרים מיוחדים, אשר סכומם בכל שורה הוא חמישה עשר — בין אם תקראנה לאורך, ובין אם תקראנה לרוחב או בא-לכסוף.⁶⁷ ופליאה היא בעיני איך יאמין אדם בזאת ולא יוכל להתרחב את דעתו לאמונה שקביעת שתי רפעות⁶⁸ לתפילת הבוקר, קביעת ארבע רפעות לתפילת הצהריים וקביעת שלוש מהן לתפילת הערב — מקורן בסגולות בלתי נתפסות בעיון השכלי והן נתפסות רק באור הנבואה? והסיבה לכך הוא שינוי העתים. אכן מפליא הוא כי לוא דיברנו בלשון איצטגנינות היו הבריות מבינים את שנוי העתים האלה. לוא אמרנו כך: הרי דיני המזל משתנים בהתאם למקום הימצא השמש במרומי השמיים, בעלייה או בשקיעה ועל כך מיוסדות הוראותיהם של החוזים בכוכבים לדרכי טיפול שונים ולקביעת אורך התיים ומועדי מיתתם וכלום יש הבדל בין שהשמש עוברת את אמצע השמים ובין שהיא עומדת במרומי השמים או בין שהשמש כבר שקעה ובין שהיא עדיין תולכת ושוקעת? והיש סיבה להאמין בשינוי כזה? אך האדם השומע זאת מפי איצטגנין לא יחדל מלשוב ולהאמין בדבריו, גם אם חוזה מבשרו — ולוא גם מאה פעמים — שדבריו כזב ושקר. אם יאמר לו האיצטגנין: "שעה שתעמוד השמש במרומי השמיים וכוך פלוני יביט אליה והמזל העולה יהיה מזל פלוני — אם תלבש בגד חדש באותו זמן, הרוג תיהרג בבגד זה!" לא ילבש את הבגד באותו זמן ואולי יסבול קור רב בשעה זו — גם אם ישמע זאת מפי איצטגנין, שכזבנותו נודעה לו פעמים אין ספור.

הבין לא אוכל כיצד יתכן שאדם — אשר שכלו מסוגל להסכים עם דעות מופלאות כאלה והוא אנוס להודות בכך שהן סגולות מיוחדות, שגילויין הוא נס מפי הנביאים — יכחיש דברים ששמע מפי נביא דובר אמת, אשר דברו מוכח בנסים ואשר מעולם לא נודע כי כוזב?

ואם יכחיש פילוסוף את אפשרות מציאותן של סגולות אלה במספר הרפעות בתפילה או בידוי האבנים⁶⁹ וביסודות אחרים שבעלייה לרגל

67 ריבוע הקסם נקרא עד היום על שמו של אלגואלי, אף על-פי שהיה ידוע גם לפניו בספרות הערבית. יחסו של אלגואלי לקביעות לסוגיהם ול"מדעי הקסמים" בכלל, אינו שלילי לחלוטין. הוא מכיר, כרבים אחרים, בקיומו של מדע זה ובכוחו, אך מגנה את לימודו ואת השימוש בו.

68 ראה לעיל הערה 57.

69 ידוי האבנים — מנהג סרוס-אסלאמי עתיק — הוא אחד מן הטכסים הידועים

הסיבות לשובי להרביץ תורה אחרי אשר חדלתי מכך
ובשאר דיני ההלכה, אשר אין למצוא כלל הבדל ביניהם לבין סגולות
הרפואות והכוכבים ויאמר: "הנה ניסיתי משהו מן האיציטנגינות ומן
הרפואה ומצאתי שיש בהם דברי אמת, על כן עלה בדעתי להאמין בכך
ואין בי עוד רצון להתרחק מהם או לסלוד מהם. אך בנבואה לא נתנסיתי —
על כן כיצד אדע שהיא קיימת ואמיתית גם אם אני מוכן להודות שהיא
אפשרית?"⁷⁰

אשיב: "הרי לא די לך באמונה בדברים הידועים לך מנסיונך בלבד —
אלא שומע אתה גם בקולם של אחרים בעניין ניסיונם ומקבל את דבריהם.
על כן, שמע את דברי הנביאים שנתנסו וראו בחזון את האמת בכל אשר
מצוי בהלכה ולך בדרכם — אז תשיג גם אתה בחזון מעט מכך". אולם אני
מוסיף ואומר: אפילו לא נתנסית בזה — הרי גם אז יפסוק שכלך שיש
להאמין בכך ללא ספק וללכת בדרך זאת. הנה נניח כי איש מבוגר ונכון
דעת, אשר לא נתנסה מעודו במחלה, יחלה ולו אב רחמן, בקי ברפואה ואת
שמו המפורסם בתורת הרפואה שמע מאז עמדו על דעתו, והנה מכין לו
אביו תרופה לאמר: "זה יעלה ארוכה לך וירפאך מחלייך". מה יגזור עליו
שכלו, אף אם הרפואה מרה וטעמה רע: שמא ייקחנה? או שמא יכחיש את
דברי האב ויאמר: "איני יודע מה לתרופה ולהשגת הבריאות כי לא נסיתי
תיה מעודי". הרי אילו עשה כך, היית חושב אותו לכסיל! כך חושבים בעלי
החזון גם אותך לכסיל, שעה שאתה חוכך ומהסס.

ואם תאמר: "וכיצד אעמוד על רחמי הנביא, תפילת אללה עליו וברכתו
לשלום, ועל ידיעתו את תורת הרפואה הזאת?"

אשיב: "כיצד עומד אתה על רחמי אביך, והרי אין זה דבר הנתפס בחור-
שים? מתוך מיני מסיבות והוכחות למעשיו בצאתו ובבואו — יודע אתה
זאת ידיעת-ודאי הכרחית, שאין להרהר אחרית. כך גם המעיין בדברי שליח
אללה, תפילת אללה עליו וברכתו לשלום, ובסיפורים שסופרו על דאגתו
להדריך את הבריות בדרך הישרה ועל דרכו למשכם ברוך ובנועם לתיקון
מידותיהם ולהסרת המחלוקת מתוכם — בקיצור: למשכם לכל מה שיתקן-

ביותר בעליה לרגל למכה ולמקומות הקדושים שבסביבתה. הוא נערך ביום
האחרון לעלייה לרגל במקא, מזרחית למכה. המאמינים משליכים שבע אבנים
קטנות על שלוש ערמות גדולות — זכר לאבנים שידה אברהם בשטן, שלפי המסור-
רת המוסלמית בא לפתותו במקום זה.

70 לפי הדפוסים הקיימים ראוי לצרף סוף משפט זה להמשך, בצורה זו: אם מוכן אתה
להודות בהיות הנבואה אפשרית — אשיב:

הסיבות לשובי להרביץ תורה אחרי אשר חדלתי מכך
זו בו חיייהם בזה ובבא ירכוש ידיעת-ודאי הכרחית שרחמיו, תפילת אללה
עליו וברכתו לשלום, על אומתו רבים מרחמי אב על בנו".

והמסתכל במעשים המופלאים, שנתגלו על-ידי הנביא ובפלאי הנסתרות
שנדעו על-ידי מן הקוראן והמסורות ובמה שהודיע על אשר יהיה ברבות
הימים ואשר קם ויהי כדברו — יידע ידיעת-ודאי הכרחית, שהנביא הגיע
למדרגה שהיא למעלה ממדרגת השכל. נפתחה בו העין, בה ייגלו לפניו
הנסתרות, אשר לא ישיגון אלא בעלי הסגולה, והדברים, אשר אין השכל
תופס. זאת הדרך לרכוש ידיעת-ודאי הכרחית שכל דברי הנביא, תפילת
אללה עליו וברכתו לשלום, נאמרים באמת ובצדק. נס'נא והתבונן בקוראן
או עיין במסורות — וראית זאת כמו עיניך.

עד כאן עסקנו די הצורך בדברי אזהרה נגד הפילוסופים. עסקנו בכך
משום שהעניין נחוץ הוא בשעה זאת. ואשר לסיבה הרביעית — והיא רפיון
האמונה בעוון אורח חיייהם הרע של החכמים — הרי חולי זה יירפא בשלו-
שה דברים:

הראשון: כה תאמר לנפשך: "הנה חכם זה, שאתה חושדו שהוא אוכל מן
האסור, יודע שאכילת טרפות אסורה כשם שאתה יודע, שהיין, החזיר והרי-
בית אסורים, ושהשקר, הרכילות והדיבה הם בכלל איסור. אתה יודע, ובכל
זאת אתה נכשל בעבירה — לא משום שאתה כופר בעבירה, אלא משום
שיצרך פחו עליך. והנה החכם בעל יצר הוא כמוך, ויצר זה תקף עליו, כשם
שהוא תקף עליך. העובדה שהוא יודע — נוסף לזה — דינים אחרים (ובכך
הוא נבדל ממך) אינה מגבירה את כוחו להדיר עצמו מדבר שבאיסור. הנה
מה רבים המאמינים ברפואה, שאינם מדירים עצמם לא מן הפרי ולא מן
המים הקרים, אפילו הנאתם אסורה מפי הרופא. מכאן אין ללמוד, שה-
ללו אינם מזיקים, או שהאמונה ברפואה אינה אמת. זאת הדרך להבין את
ליקוייהם של החכמים".

השני: ולעם הארץ ייאמר: "עליך להאמין, שהחכם רואה את ידיעתו
כקרן שמורה לנפשו לעולם הבא, והוא חושב, שהיא תצילנו ותהיה למליץ
יושר לו עד כי בהיותה עמו יתרושע בשל מעלת ידיעתו. אמנם
יכול שהידיעה תהיה לרועץ לו — אך יכול, שהיא תוסיף לו יקר תפארת,
ואפילו אין הוא מקיים מצוות, עתידה ידיעתו שהיא תושיע לו. אבל אתה,
הוי בור ועם הארץ! אם לחכם תשית לבך ותתבטל מן המצוות, שעה שאף
ידיעה אין בך — הרי וודאי צפוי אתה לאבדון בשל רוע מעשיך, ומליץ
יושר לך אין לימינך!"

הסיבות לשובי להרביץ תורה אחרי אשר חדלתי מכך

השלישי, והוא הנכון: חכם אמיתי אינו עובר עבירה אלא בשוגג וכוזר דאי אינו עושה אותה קבע. כי הידיעה האמיתית מלמדת, שהחטא הוא סם מוות ושהעולם הבא הוא טוב מן העולם הזה. וכל היודע זאת — לא ימכור את הטוב בעבור מה שהוא פחות ממנו. אולם תורה זו אינה נקנית על-ידי המדעים לסוגיהם שבהם עוסקים רוב הבריות. על כן יוסיפו להם מדעיהם אך עזות פנים לחטוא לאללה יתעלה. ידיעה אמיתית מוסיפה לבעליה יראת אלה ופחד (גם תקווה) והן שגודרות אותו מן החטא, אלא אם כן נכשל בשגגה, שאין בשר ודם ניצל ממנה בעת רפיון. אולם אין מכאן ראיה לרפיון האמונה. המאמין מתפתה וחוזר בתשובה, אך רחוק הוא מלהיות שקוד על חטאיו ומלהתמסר להם.

אלה הדברים, אשר ביקשתי לספר בגנות הפילוסופיה והידיעה הסמכותית על סכנותיהן, ובגנות המכחישים אותן שלא בדרך הנכונה. עתה נבקש מאללה האדיר, שישים חלקנו עם נבחריו ומקורביו, אשר הדריכם לאמת והוליכם בדרך הישרה ואשר העניק להם את חסד זכרו עד כי לא ישכחוהו ומנע מהם את הרע בנפשם עד כי לא יבכרו זולתו עליו וטיהר את לבבם לעובדו באמת.